folio 1-73 comp.
missing folio 30

104

Total - 23 folios

1

श्रीगणेशाय नमः ॐ वरदं हि वदाद्रिशेखरं कमलासदयितं दयानिधिं सकलार्थिजनार्थितप्रदं शरणं यामि शरणार्तिहारिणं १ कृत्वानवद्यं निगमांतसाधां
निराकृतं येन भयं श्रुतीनां प्रतारितानां बहुभिर्वितंडैः रामानुजं योगिनमाश्रयामः २ अशेषेत्यादिश्लोकद्वयेन शारीरिकप्रकरणार्थं विवक्षुः समाप्त्यर्थं शिष्ट
णां तन्मात्रसिद्ध्यर्थं च सत्याचारप्राप्तत्वात् मंगलमाचरति श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थं शास्त्रार्थः प्रतिपाद्यं संक्षेपश्च क्रियते तत्रेष्टदेवतोपासनारूपमंगला
रः स्वपक्षस्थापनारूपप्रतिपाद्यसंक्षेपश्च श्लोकद्वयेन क्रियते प्रथमश्लोकेन स्वपक्षे च प्रतिपाद्यमुपायोपेयात्मकं तत्र वस्तुसिद्धरूपमुपेयं चतुर्थ्यंतैः प
दैरुच्यते नमः शब्देनोपायः पर्यस्तूच्यते तत्रोपेयस्य ब्रह्मण उभयविभूतिविशिष्टं पूर्वार्धेनोच्यते निर्मलेत्यादिपदेनोभयलिंगत्वमुच्यते तत्र विप्रतिपत्तिं
दैरुच्यते अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिण इति प्रथमपदेन अगतब्रह्मणस्तत्सामानाधिकर
ण्यस्य तत्त्वमसीति वाक्यस्यार्थनिष्कर्षेण मुखेन लीलाविभूतिचेतनविशिष्टत्वमुच्यते अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिण इति प्रथमपदेन अगतब्रह्मणस्तत्सामानाधिकर
ण्यं शरीरशरीरिभावनिबंधनं शरीरत्वं च चेतनं प्रत्यनन्यार्हशेषत्वं एवं सामानाधिकरण्यस्य देवशरीरिभावनिबंधनत्वे सतिभेदश्रुतिभिरप्यैकश्रुतिभि
श्च वाक्यस्याविरोधः अशेषपदं चेतनबहुत्वं दर्शयति कतिपयचेतननियंतृताप्यावृतिस्थानेनसिद्ध्यति वस्तुशब्देन परमार्थत्वं विवक्षितं अशेषवस्तुशेषिण
इत्येतावता लं किमर्थं चिदचिच्छब्दप्रयोग इति चेत् उच्यते यादवप्रकाशमते सर्वमपि चेतनमेव तत्र त्वचादेश्चेतन्यानभिव्यक्तिमात्रमेवेति न चिदचिद्विभागः इति
तव्यावृत्तिः चिदचिच्छब्दाभ्यां किंच मायिमते जीवब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यं स्वरूपैक्यनिबंधनं अचिद्ब्रह्मणोस्तु बाधार्थं इति सामानाधिकरण्यस्य
नैकरूप्यं इति तद्व्यावृत्तिः स्यादिति भेदा किंच भास्करमते जीवब्रह्मणोर्भेदश्रुतय औपाधिकभेदविषयाः अचिद्ब्रह्मणोर्भेदश्रुतयः स्वाभाविकभेदविषया इ
तिभेदश्रुतीनां नैकरूप्यमुपगतं इति तद्व्यावृत्तिः स्यादित्येतानि दोषइति वक्तव्ये अकारस्य मंगलार्थत्वात् अशेषेत्युक्तं एवं लीलाविभूतिविशिष्टत्वमुक्तं

२

र्शनशालि संसरति भेददर्शनकृतजन्मजरामरणादिसंसारिकदुःखभागीत्यर्थः एवं शंकरमतमुपन्यस्य अथ भास्करमतमुपन्यस्यते तस्यरोपाध्यालीढं पर
शब्देनोपाध्यंतरनिरपेक्षं स्वत एव ब्रह्मणस्तद्विभिन्नत्वमुच्यते परामुपगतमिथ्याभूताविद्यान्यत्वं च विवक्षितं आलीढं संबद्धं विपर्यं कर्मेपरवशं अथ
पादवप्रकाशमतं अस्तु भक्तास्पदमिति अचिद्गतपरिणामाहंतारूपाशुभस्य चिद्गतापुरुषार्थयोग्यतारूपाशुभस्यास्पदमित्यर्थः जीवब्रह्मणोर्भेदस्य स्वाभा
विकत्वाभ्युपगमात् तत्र स्वत एव पुरुषार्थान्वयः इति वैषम्यं दुर्वचं अभेदस्यापि स्वाभाविकत्वाभ्युपगमेनापुरुषार्थान्वयादिति भावः अचिद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदौ स्वाभाविकौ
चिद्ब्रह्मणोर्भेद एव स्वाभाविकः भेदस्त्वौपाधिकः मुक्तावभेदवचनादिति भास्करमतं चिद्ब्रह्मणोरपि भेदाभेदौ स्वाभाविकौ मुक्तौ भेदस्यापि निर्देशादिति यादवप्रका
शमतं तस्माद्वृक्तावेवार्थं अस्तु भक्तास्पदमिति पदेन यादवप्रकाशमतोपन्यासः परं ब्रह्मेत्यादिपदेन शंकरमतोपन्यासः तन्मरोपाध्यालीढमित्यादिपदेन भास्करम
तन्यासः इत्तरद्वयं सिद्धमिति केचित् तदानीमस्तु भक्तास्पदमित्यचिद्गताशुभास्पदत्वमुच्यते ततो पि पक्षद्वयोपन्यासः इति निर्बोधोऽवरं कस्यचिन्मतस्यापि ग्रथित
त्वादष्यवांतरविभागस्य कल्पयत्वोपपत्तेः इति शब्दः पक्षत्रयोपन्यासपरः अथ तन्निरासं संक्षेपः श्रुतिन्यायापेतमिति श्रुतिः वेदः तदनुग्राहकस्तर्को न्यायः
तन्मतसाधकं तर्कानुगृहीतं प्रमाणं वेत्तीति भावः तन्निरासे किं कारणमित्यत्राह श्रुतिन्यायापेतमिति श्रुतिन्यायापेतमिति प्रसिद्धत्वान्न तन्निरासे यत्नः का
न४ र्यः इति चेत् तत्राह मोहेमिदं तम इति तमः यथार्थज्ञानावरणं मोहनं अपरमार्थे सम्यगर्थधीहेतुः अपास्तं दूरतउत्सारितमित्यर्थः परमतनिरासः सही
त्यादिना गुरूपासनमुक्तं जयत्यतिबलो राम इतिवत् सहि विजयत इत्युक्तं अनेन नर्यकार्यकार्यस्य सांप्रदायिकत्वमुक्तं भवति एवमादौ समस्तस्याप
नंपरपक्षप्रतिक्षेपसंक्षेपं कुर्वता देवतागुरूपासनरूपोभयविधं मंगलं श्लोकमाचरितं भवति तथा पूर्वैरनुष्ठितं नमस्कृत्य हृषीकेशं नमो भगवते तस्मै व्या
सायेत्यादिषु तथा च श्रुतिः यस्य देवेत्यादि अथ प्रथमश्लोकार्थमीषद्विस्तरेणावदन् प्राकरणिकमर्थं सप्रमाणकं प्रतिजानीते अशेषजगद्धितेत्यादिना
नास्तीत्यर्थः यथाश्रुतिन्यायापेतं [illegible] २

५ तुर८

धवतिनिर्मलविभूतियावणामाह शेषमगाप्यिनइति शेषः शेषः पत्नीपरिजनादेः प्रदर्शनार्थः तात्कालिकप्रत्ययांतत्वात् भोगविभूतिसंबंधस्य स्वाभाविकतया
नित्यत्वमभिप्रेतं एवमुभयविभूतिविशिष्टत्वमुक्तं अथोभयलिंगत्वमाह निर्मलानंतकल्याणनिधय इति निर्मलानंतस्य कल्याणनिधिश्चेति निर्मला
नंतकल्याणनिधिः निर्गुणं निरंजनं निरवद्यं अपहतपाप्मा समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदं इत्यादिश्रुतिविशेषणेन निर्दोषत्वादिश्रुतिपदानां
प्रयोगात् नैर्मल्यं हेयप्रत्यनीकत्वं निर्मलत्वं च परिच्छिन्नेषु केषुचिदाकृतवस्तुष्वप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं समस्तेतरपरित्यागपूर्वकं प्राप्यत्वादिसिद्ध्यर्थं च
तदुपयोग्यानंत्यमाह अनंतेति अनंतपदेन अनेन वाङ्मनसानिवृत्तमुक्तिरूपार्थगुणनिषेधपरिहारस्याभिप्रेतः कल्याणशब्देनानुकूलवाचितादानंदाभि
धायी नहि प्रतिकूलोपदेश्येषु कल्याणशब्दप्रयोगः यद्वा अनुकूलवेदनीयत्वात्सर्वे गुणाः कल्याणशब्दवाच्या निर्मलकल्याणशब्दाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यां ऽपांद
बलीवर्दन्यायाभिप्रेतो निधिशब्देन गुणगुणिभावो विवक्षितः अनेनानंदो ब्रह्मेत्यादिष्वानंदशब्दस्यानंदवाचित्वं सिद्धमेवेत्यभिप्रेतं आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्
इति व्यतिरेकनिर्देशात् एवं हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणैकतानत्वरूपोभयलिंगत्वं ब्रह्मण उक्तं विष्णुशब्दो धर्मिनिर्देशकः अनेन शेषित्वमंतर्यामित्वपर्यंतं विशेषि
रितं रुद्रादेवताविशेषनिर्णयस्य एवं चतुर्थ्यंतैः परैः रूपेयवस्तुनिरूपणं अथोपायं सूचयति नम इति मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु इत्यत्र मद्
क्तशब्दस्य प्रतिपदमन्वयेन नमस्याया भक्तिं तद्भावानुध्याना चैव प्रणामादिरिति सिद्ध्यते एवं देवतोपासनरूपमंगलाचारः श्रौतः कृतः प्रतिपाद्यस्य पदार्थस्य पनसं
क्षेपश्चार्थकृतः अथ द्वितीयेन गुरूपासनरूपमंगलाचारः श्रौतः क्रियते अर्थः प्रतिपाद्यस्य पदार्थस्य निष्कर्षं संक्षेपश्च क्रियते तत्र पूर्वार्द्धेन परतत्त्वोपन्यासः संक्षेपः
उत्तरार्द्धेन तन्निरासः संक्षेपः परं ब्रह्मैवेत्यादि परं हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वाभ्यां सर्वविलक्षणं एवकारो विरोधं स्फोरयति अभिमतदुरितापहत्वेन तदि
ष्टफलप्रदत्वेन च परहास्य यस्त्री यत्तदे [illegible] तत एव भ्रमपरिगतं विविधभेदद

मानस्थितत्पदार्थप्राधान्यं २

३ य: सर्वे उपायशरीरांतर्गता: वर्णाश्रमधर्मा: प्रतिमादिस्थानीया आग्नेयादिवद्दूरस्थाने ध्यानार्चनप्रणामादि: ध्यानं मानसं नामसंकीर्तनं वाचिकं अर्चे
नादिकायिकं च कर्मत्रयमपि तद्वै तथापि तद्विपाकरूपपरभक्त्यपेक्षया अर्चनादितुल्यव्यवहार: एवं त्रिविधमुपासनं यथा मन्मना भव मद्
भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रता: स्मरणं कीर्तनं विष्णो: श्रवणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं इति पुंसार्पि
ता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा इत्यादि मद्याजी मदर्चनपर: वेदनध्यानादिशब्दैरन्यतमो भक्त्यवच्छर्चनप्रणामादिसहितस्योपायत्वं न्यायसूत्यनुग्र
हीतश्रुतिसिद्धं तत्र सामान्यविशेषन्यायाद्वेदमादिशब्दानां ध्यानादिपरत्वसिद्धिवत् स्मृत्यनुगृहीतत्वादर्चनप्रणामादिसहितध्यानपरत्वसिद्धिरि
त्यर्थ: तस्मात् ध्यानार्चनप्रणामादि: सर्वोप्युपेयविरोधिनिरासक: अत्यर्थप्रिय इति ध्यानार्चनप्रणामादि: सर्वोप्यत्यर्थप्रीतिपूर्वक: कार्य: मन्मना
भवेत्यादिवचने मद्भक्तो मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी भवेति इति पदं मद्भक्तपदान्वयादिति भाव: एवं प्रथमश्लोकसंक्षिप्तमुपायस्वरूपं विस्तृतं उपेयमाह
तत्त्वाप्तिफल इति अयमर्थ: इत्यर्थशब्दस्य विशेषणत्वात् सुश्लिंगता पूर्वमुपायस्यातिसंक्षिप्तत्वेन तद्विवरणत्वाद्रासिन्नग्रंथ उपायप्रधाननिर्देश: उपेयं
निर्विशेषज्ञप्तिमात्रं निवर्त्यं मिथ्यारूपमविद्यादिकं उपायो वाक्यार्थज्ञानमात्रं नादिमिथ्यासर्पो रज्जुध्याननिवर्त्य: अपितु नायं सर्प इति विज्ञान
मात्रनिवर्त्य: तस्मात्त्वमवद्युक्तस्योपायतेत्यत आह आस्येति परमात्मैक्यानुपपत्तये तद्विरुद्धस्वभावतया प्रत्यक्षसिद्धत्वमुच्यते आस्येतिपदेन अ
नादिशब्देनान्योन्याश्रय: परिहृत: … अयनां चाप्यविद्यायास्वरूपं कुलनंदन अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मति: इत्युक्तप्रका
राविद्याभिप्रेता तया संचितं अविद्यासंचितं कर्मेति हि स्मृतिं उद्देशेपण्णादिव्याकृत्यर्थं पुण्यपापशब्द: कथं पुण्यस्याविद्यासंचितत्वं तद्धि देहा
तिरिक्तात्मस्वानवत्तानुष्ठीयते उच्यते यथात्मनो देहादिविलक्षणत्वादेहात्मज्ञानमविद्या तद्वत्ता च यापंक्रियते एवमात्मनो भगवच्छेषत्वात्स्वतं
त्रात्मज्ञानमप्यविद्या तन्मूलस्वर्गादिफलदकर्मानुष्ठानमिति पुण्यस्याविद्यासंचितत्वोपपत्ति: देहात्माभिमानिभिर् जडत्वादिधर्मक
आत्मनि जडत्वाद्यारोपवत् भगवदात्मक आत्मनि तन्निष्ठस्वनिष्ठत्वारोपणं भ्रांतिरेव तथा विद्यैव हि सा एवंविधकर्मप्रवाहहेतुकमनुर्वे
धदेहप्रवेश: तत्कृततत्तद्देहेष्वात्माभिमान: अनात्मन्यस्वे च … आत्मीयधिया कर्म कर्मणा च शरीरप्रवेश: तच्छरीरसंबंधेनाविद्योतिश्चा ३

अस्येति नित्यमिति नित्यमुक्तसिद्धेन श्रुतिशब्देन वेदस्यापौरुषेयत्वान्निर्दोषत्वमभिप्रेतं निकरशब्देनाभिधीयमानकृत्स्नतत्त्वार्थपर्यालोचनं विवादितं तं ज्ञाप
नन्यपरभागासिद्ध इति दर्शयितुं शिरःशब्दः वक्ष्यमाणाभिप्रायेणायमर्थः इत्युक्तं समधिगतलक्ष्मणाधिगतः अनधीतशाखान्तरार्थप्रतिपादके नेहाप्युप
णादिभिस्तदाधिगतस्यार्थः अगतो मिथ्यात्वाद्भवदभिमतो यौपराः स्युरयः अपितु निर्विशेषत्वं तु ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वप्रतिपादनपरा इति शंकां तु दस्य
ति अशेषजगद्धितानुशासनेति जगद्धितज्ञापनप्रवृत्तस्य वेदस्य पूर्वमेव भ्रान्ते जगति प्रत्यक्षाद्यनवगतमर्थमान्तरोत्पादकत्वमनुपपन्नमिति तदभिप्रायः हितम्
पायोपायात्मकं अनुशासनं विविच्य ज्ञापनं अनुपूर्वः शासिः विविच्य ज्ञापनार्थो दृष्ट इति शब्दात् अशेषजगच्छब्देन सर्वाधिकारिण उच्यन्ते हितानुशासन
परो वेदः कथं हिंसाद्यपुरुषार्थबोधक इति चेत् न तदधिकारिविशेषापेक्षया पुरुषार्थत्वमस्तीति तद्बोधनं न हि श्येनेनाभिचरन् यजेतेति कथं पापतममत्यन्तानि
ष्टं कर्म विदधातीति चेत् उच्यते तत्र भक्तिविशेषे वा लौकिक सच्चिन्वशीकर्तुं यद्वा वेद ब्राह्मणहिंसकादिदुष्टनिग्रहार्थत्वेन तस्य चहितत्वमस्त्विति तदभिप्राय अभि
चारादिकर्माराधत्वतन्नामफलप्रदत्वरूपभगवदैश्वर्यविशेषज्ञापनेन तदभिधायिशास्त्रस्यापि हितपरत्वमिति प्रथमश्लोके उपायस्याति संक्षेपेण सूचितत्वान्न विस्त
रेण वदन् प्रतिज्ञातस्यार्थस्य शरीरमाह जीवेत्यादिना याथात्म्यशब्देन तत्त्वमसीति वाक्ये त्वंपदस्य चेतनद्वयात्मकत्वं सूचितं एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति परमा
त्मात्मकत्वं सत्यं इत्युक्तं तस्माद्याथात्म्यशब्दस्यायमेवाभिप्रायः ज्ञानपूर्वकशब्देन वा कार्यज्ञानमात्रस्यानुपायत्वं सूचितं वर्णाश्रमधर्मेति कर्तव्यताकशब्देन कर्म
णो विविदिषासाधनत्वं समुच्चयवादश्च व्यावर्तितौ परमपुरुषपदेन ध्येयस्य हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वाभ्यां सर्वविलक्षणत्वं देवताविशेषत्वं चो
क्तं तमेवं विद्वान्नान्यः पन्था इति श्रीपुरुषसूक्तानुरोधात् चरणयुगलशब्देन स्वामिनि दास्यानुगुणास्थितिर्दर्शिता सर्वदा चरणद्वंद्वं व्रजामीत्यादिवचना
नुगुण्यात् ध्यानार्चनप्रणामादि इत्यादिशब्देन [illegible] ध्यानार्चनप्रणामकीर्तनयत्नाः

देवादिभेदवचसा

४ दिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपेति प्रकृतिपरिणामनिबंधनो विशेषः प्रकृतिपरिणामविशेषः तद्रूपः नानाविधप्रादुर्भावो देवमनुष्यादि भेदो दुःखितत्वांतरभे
दश्च विवक्षितः ज्ञानानंदैकगुणकमित्यनेनानिर्वाणमयएवायमात्मा ज्ञानमयो मलः दुःखाज्ञानमलात्मभिः प्रकृतेस्तेन चात्मनः इत्ययमर्थोभिप्रेतः ज्ञाना
नंद विशेषगुणकत्वेन स्वादि गुणकं ज्ञानानुज्ञानमात्रस्वरूपे कथं देवादिभेदराहित्यं प्रत्यक्षानुमानागमैस्तथा हि प्रतिपत्तिरितिशंकायां प्रत्यक्षादीविशारी
रसंबंधात्मविषयाणि निष्कृष्टात्मविषयवाक्यानि भेदराहित्यं वदंतीति वदन्नभेदशंकां च परिहरति तत्रैव तानि ज्ञातैतन्मात्रस्वदाविकानि विदूवचां
रूप सिद्धार्थानि भवंति तस्येति ज्ञानानंदैकस्वरूपत्वं विवक्षितं एतस्येति शरीरसंबंधोभिप्रेतः कर्मकृतदेवादिभेदप्रध्वस्त इत्यनेन एकस्वरूपभेदोदिवाहारकर्मसं
प्रवृत्ति जः देवादिभेदप्रध्वस्तेनात्मत्वावरणेहि सइत्ययमर्थो विवृतो भवति स्वरूपभेदो वाचामगोचरः स्वसंवेद्य इत्यनेन प्रत्यक्त्वमिति भेदमित्यादि वचनं व्या
ख्यातं भवति एकस्वरूपेति ग्रंथस्यायमर्थः ज्ञानानंदैकस्वरूपस्यात्मनः बुद्धिसुखाद्यांतरभेदः संसारहेतुकर्मजन्यशरीरव्यावृत्तिहेतुकः देवादिशरीरभेदे
नष्टे सति नात्मनो भेदः आवरणेहि सः देवादिशरीरभेदस्त्वावरणः तस्मात्तन्नाशे सत्यात्मभेदो नात्मनि विद्यत इत्यर्थः नाहत्यनावरण इति पाठांतरे पूर्वं स्पष्टः
प्रत्यस्तमितेति ग्रंथस्यायमर्थः प्रत्यस्तमितदेवमनुष्यादिभेदं संज्ञामात्रं न तु जन्मादिविकारास्पदं अत एव अगोचरं वचसामित्यादिवचसामगोच
रं तु स्वव्यावृत्त्यर्थमाह स्वसंवेद्यमिति न च स्वरूपतो धर्मतश्च ज्ञानं तच्च प्रत्यक्शब्दाभिलप्यमित्यर्थः संसारदशायां योव्यवहारः तदगोचरं चेत् जानामीत्यपि
तदानीं व्यवहारात् ज्ञानस्वरूपमित्यपि न च कृशकं यदि शक्यं तर्हि देवादिव्यवहारश्च शक्य इत्यत्राह ज्ञानस्वरूपमित्येतावदेवानिर्देश्यमिति तद्देहोपधि
काकार भेदेविध्वस्ते तद्वाचिशब्दागोचरमिति स्वाभाविकरूपवाचिशब्दगोचरमित्यर्थः सर्वप्रकारागोचरं चेद्वचसामप्यगोचरमिति न शक्य
तेवक्तुमिति भावः तच्च सर्वेषामात्मनां समानमित्यनेन पुमानेकोव्यवस्थित इत्येकशब्दो व्याख्यातो भवति तन्मनः समतालं विकार्यं साम्य
हि मुक्तये निर्दोषं हि समं ब्रह्मेत्यादिवचनात् अर्थांतर्यामिस्वरूपमाह एवंविधेति समस्तेत्यादि जीवस्वरूपस्य च देवादिशरीरस्य च प्रत्य
त्वादेवंविधेत्युक्तं यद्वा प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धतयोक्तं तस्येत्यादिना जगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वे उक्ते स्वेतरवैलक्षण्यं तृणादेरप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं शोधकवाक्यो
क्तोभयलिंगत्वेनवैलक्षण्यमुच्यते समस्तेत्यादिना कल्याणशब्द अनंदवाचीसमस्तवस्तुविलक्षणस्वरूपस्य तत्स्वरूपशब्देन विशेष्यांशोभिप्रेतः उपास्यत्व
प्राप्यत्वोपयोगिगुणजाताभिप्रायेण इत्यनया व्याख्यायाः समस्तकल्याणगुणात्मकस्स्वाभाविकादि साधारणशब्दैर्भगवन्नारायणपुरुषोत्तमाद्यसाधा ४

स्वाभाविकरूपवाचि

हानादिता तेनावर्जनीयं भवभयं जन्ममरणादिभयं मिथ्येति मह्त्त्वकृत्वउक्तोषणीयनिवर्तयितुमशक्यमित्यभिप्रायेणावर्जनीयमित्युक्तं तद्विध्वंसना
येति एवं निवर्त्यमुक्तं अत्र जन्यजनकभावोपपादनेन प्रतीतिमात्रसिद्धत्वाभावाद्दृष्टद्वारा निवर्त्यमिति सिद्धं देहातिरिक्तात्मस्वरूपतत्स्वभावेति स
स्वरूपं ज्ञानानंदैकलक्षणं स्वभावो भगवच्छेषत्वं उपासकत्वानुगुणो स्वरूपस्वभावो जीवस्योक्तौ इदं तयोरपि परमात्मस्वरूपस्वभावेति तदंतर्यामि
शब्देन जीवस्य परमात्मपर्यंतत्वेन तद्वाचिशब्दस्य परमात्मपर्यंतत्वं सिद्धं परमात्मस्वरूपमीशितृत्वं स्वभावः एतेन सोऽलभ्यं उपास्यत्वानुगुणौ स्वरूपस्वभावौ
जीवस्योक्तौ एवं सिद्धरूपमुपेयमुक्तं तदुपासनशब्देनोपाय उक्तः स पूर्वं विस्तृत इति नात्र विस्तृतः उपायस्यैव कारणत्वेन ... आदिना ज्ञाप प्राति
नद्वाक्यपनशब्देन वेदांतानुशासनशास्त्रार्थः स्पष्टः वेदांतवाक्यजातशब्देनैकवाक्यमात्रपर्यालोचनं व्यावृत्तं ... इति निर्देशेन
वेदांतवाक्यानामुपासनारूपकार्यप्रधानत्वशंका व्यावृत्ता उक्तार्थविषयाणि ... वाक्यान्याह तत्त्वमसीति बहुधा तान्येव विगोयेत
त्वात् प्रथममुक्तं तत्र जीवविशेषस्य ब्रह्मणा तादात्म्यं प्रतिपन्नमिति जीवमात्रस्य ब्रह्मात्मकत्वपरं वाक्यमाह अयमात्मा ब्रह्मेति अयं ... ९८
श्रुतिमाह य आत्मनीति देवताविशेषनिर्णयार्थमाह एष इति उपासनस्य चरणाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्वे प्रमाणमाह तमेतमिति उपासनमेवोपाय इत्यत्र
प्रमाणमाह श्रेयनिर्णयार्थमाह ब्रह्मविदिति ब्रह्मवित् ब्रह्मोपासकः पुरुषः उपायांतरनिषेधमाह तमेवमिति आदिशब्देनोपासनशब्दान्वितवाक्यानि भेद नेऽ
श्रुतयश्च विवक्षिता एषु वाक्येषु जीवपरमात्मनोः स्वरूपं कथं प्रतिपन्नमित्याकांक्षायामुपबृंहणानुगृहीतश्रुतिप्रतिपन्नं तयोः स्वरूपं विवदन् प्रथमं जी
मर वो स्वरूपमाह जीवात्मेति तथात्मा प्रकृतेः संगाद्दुहंमानादिदूषितः भजते प्राकृतान् धर्मान्न्यस्तेभ्योऽपि हि सोऽव्ययः पुमान्न चेश्वरो न पशुर्न चपादपः शरी
राकृतिभेदास्तु भवंते कर्मयोनयः इत्यादिषु प्रकृतिसंगाद्देवादिशरीरसंगाद्यनेकरूपत्वदर्शनान्नरदुर्भयवाक्येकं सर्वदर्शयन्नाह देवमनुष्या

५

प्रकाशे वस्तुनि न संभवतीति ब्रह्मनित्यमुक्तमेवेत्यत्राह नित्योऽनिवस्तुतो नित्यमुक्तस्वप्रकाशमपि जीवैक्यस्य सामानाधिकरण्यवाक्यावगतत्वात्ब्र
ह्मैवात्राविद्यातिरोहितं भेदभ्रममनुभवतीति कल्प्यते अत एव बंधमोक्षोपपन्न इत्यर्थः जीवैक्यं श्रुतिसिद्धमभ्युपगतं चेत्कुतिसिद्धे भेदे शितव्यादि
भेदोऽप्यभ्युपगंतव्य इत्यत्राह निर्विशेषेति अद्वैतवाक्यबलेन तेषां वाक्यानां मिथ्याविषयत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्ध्यर्थमा
त्मभेदोऽप्यभ्युपगंतव्य इत्यत्राह कश्चिदिति बद्धमुक्तव्यवस्थाश्रुतिसिद्धत्वादंगीकार्या शुकादयो मुक्ता इत्यत्राह इतः पूर्वमिति वामदेवादिभिः सर्वे
शरीराणामात्मवत्वं सिद्धं तथापि सुखदुःखादिव्यवस्थायां चात्मनि भेदेन बंधमोक्षव्यवस्था स्यादित्यत्राह एकमेव शरीरं सजीवं चेतरच्छरीरको
जीवः श्रवणमननादिभिर्लब्धाद्वैतज्ञानः स्यादित्यत्राह नचैकं शरीरं किमिति न व्यवस्थितमिति इदं शरीरं सजीवं तत्तच्छरीरको जीवो ज्ञान
वानिति निश्चेतुमशक्यमित्यर्थः शिष्याचार्यव्यवस्थया चात्मबहुत्वस्यात्मग्राह्यत्वप्रमाणान ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं स्यादित्यत्राह आचार्येद
तिप्रमातृत्वेनाविवक्षितः एकैकमेव निरूपे स्वरूपेण भिन्नज्ञापनाय मिथ्याशक्त्या वृत्तिरिति च लेवतीति वर्णशाद्वेनग्रंथप्रपंचार्थे दोषं चैव वक्ष्यते
अथ द्वितीयश्लोकपूर्वार्धस्य भास्करमतोपन्यासं संग्रहं च विवृणोति अपर इत्यादिना विवरणे प्रवृत्ता इत्यनुवर्तते अपरे व्यवस्थिता इत्यन्वयः प्र
माणसिद्धस्य बाधायोगात्सगुणत्वं तैरभ्युपगतमित्याह अथ स्वतपापमत्वादीति सत्योपहतपापमत्वादियुक्तमपि वेदैकोपदेशान्यथानुपपत्त्या उ
पाधिसंबंधोऽप्यभ्युपगत इत्याह तेनैवेति ऐक्यावबोधेन व्यवस्थिता इत्यन्वयः केनचिद्देवमनुष्याद्युपाधिसंबन्धे तमेनेतयाभेदे सति बंधमो
क्षव्यवस्थाप्युपपद्यत इत्याह बध्यते मुच्यते चेति बध्यते संसरति एवं जीवत्वं ब्रह्मण उक्तं अथ चिद्रूपपरिणाममाह नानाविधेति मल
रूपशब्दो दोषस्वरूपपरः अथ यादवप्रकाशमतसंग्रहं विवृणोति अन्ये पुनरित्यादिना ऐक्यावबोधया यात्म्यं वर्णयंत इत्युपालंभः यथा
विद्वत्त्वेऽणोर्जीवब्रह्मणोस्त्वैक्यमेकरूपं प्रतिपन्नं तथा भेदोऽप्येकरूपः प्रतिपन्न इति अचिद्ब्रह्मणोर्भेदस्य स्वाभाविकत्वं जीवब्रह्मणोर्भेद
स्यौपाधिकत्वं च न वाच्यं उभयत्र भेदः स्वाभाविक इति वर्णयंत इत्यभिप्रायः नन्वाविसगुणत्वांगीकारमाह स्वाभाविकेति अपरे मितत्वं अ
संख्येयत्वं उदार उत्कृष्टः प्रशस्यः नारको गुणसागरो गुणगणानां यस्येति बहुव्रीहिः जीवगतानाचिद्गता शुभास्य दत्वमाह तस्य नेति इति वि स
... इति पर्यालोचने परितनश्लो ५
कं तत्रेत्यादिना द्वितीयश्लोको ...

रणशब्दैश्चैकरूपत्वाभिधीयत इत्याह सर्वात्मेत्यादिना भगवच्छब्देन हेयप्रत्यनीकत्वं च कल्याणगुणाकरत्वं च विवक्षितं नारायणशब्देनोभयविभूतिमत्त्वमु
पात्तम् शब्देनोभयविभूतिभूतचिदचिद्वैलक्षण्यं इत्येतदर्थात्मस्वरूपमित्युक्तं भवतीत्यर्थः अयं यथोक्तः अर्थं चामी श्रुतिविकल्प इति शङ्कायां तदैकार्थ्य २
मुच्यते अस्य चेत्यादिना अस्य भेदश्रुतिप्रतिपन्नस्य वैभवप्रतिपादनपराः श्रुतय इति भेदश्रुत्यानुगुण्याद्भेदकश्रुत्यैकार्थ्यं सामानाधिकरण्यस्य सामर्थ्याद्
भेदश्रुतयोपि तद्वैभवप्रतिपादका इत्यभिप्रायः समानाधिकरणवाक्यस्य तद्वैभवप्रतिपादकत्वं कथमित्यत आह स्वेतरेत्यादिना स्वेतरयोर्भिन्नः परमात्म
नः तदेकनियाम्यत्वेन कृत्स्नस्य शरीरत्वात् वाचिनः शब्दाः शरीरिपर्यन्तमभिदधतीति समानाधिकरणवाक्ये भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तपदेस्य यद्यधिकरण ३५
वाक्ये स्वतद्वैभवमेव प्रतिपाद्यमिति सर्वश्रुतीनामैकार्थ्यमित्यर्थः तन्नियमनं प्रतिपादयतीत्यन्वयः परस्य ब्रह्मणः शक्तिलेशेन हि खिलं जगत् विष्णोरंशो
द्विजोत्तम विष्णोरेतद्विभूतयः परस्य ब्रह्मणो रूपं जगत्सर्वं ... शरीरं तत्सर्वं देहरूपस्तु तानि सर्वाणि तद्वपुरित्यादि श्रुतिस्मृतिशास्त्रादिशब्दानां प्रयोगो दृश्यः तत्कृ
त्निदर्शनादिना प्रतिपदं तच्छब्दप्रयोगानुवृत्तिरेकैकस्यानिश्येव हेतुत्वाभिप्रायेण यद्वायं परमात्मानं प्रतिपद्येत तच्छरीरमुच्यते नेमेवशतितदेतस्माच्छ
रीरशब्द इति चोच्यते अतएव पितृत्वपुत्रत्वप्रतिसंबंधभेदादविरोधो द्रष्टव्यः अतः शरीरादिशब्दानामैकार्थ्यपरत्वेनाविरोधे वाच्छशरीरशब्दानुगुण्यं
त्वादिशब्दानां सर्वेषां नीयः अन्तरायमयति तिलक्षणपूर्वकं शरीरशरीरीभावसमुच्चयत्वे अत्वात् कार्यपयोगि विशेषणत्वे ... किं विशिष्टे वृत्ती शा॰
विशेषणतया एकदेशत्वादंशः नियाम्यतया विभूतिः व्याप्यत्वे सति नियाम्यत्वाच्छरीरं अतः सर्वेषामैकार्थ्यमित्यभिप्रायः शरीरतनुशब्दोपादानं कृ
ताभिप्रायेण कृतं शरीरतनुशब्दयोरिव शक्त्यादिशब्दानामविरोधो वर्णनीय इति भावः एवं प्रथमश्लोकार्थं विवृतः अथ द्वितीयश्लोकस्य ...
स्य परपदत्रयो व्याख्यपरस्यार्थक्रमाद्विवरिष्यन् प्रथमं प्राप्तिमतं संग्रहेण विवृणोति तस्यैवेत्यादिना तस्यैवामितिपदद्वयस्यायमभिप्रायः तस्य भेदश्रु
तिसिद्धस्य तत्तच्चिदचिद्वस्तुविलक्षणतया प्रतिपन्नस्य ब्रह्मणः एषां भेदश्रुत्यानुगुण्यात्सामानाधिकरण्यस्य भावाद्भेदकश्रुत्यैकार्थ्यात्तद्वैभव
प्रतिपादनपराणामिति भावः आदिशब्देन तत्रैकश्रुतयो विवक्षिताः भेदनिषेधश्रुतयो वा नेषां विवरणे प्रवृत्ताः केचनेत्यनेन विरोधः स्फोरितः केच
न वर्णयन्तीत्यन्वयः निर्विशेषज्ञानमात्रमेव ब्रह्मेति मात्रशब्देन ह्यचिदंशे जडत्वव्यावृत्तिः कार्त्स्न्येन ज्ञानमित्यर्थः स यथा सैन्धवघन श्रुतितात्पर्यो
भिप्रेतः यद्वा निर्विशेषशब्देन सौत्रनिषेधोभिप्रेतः तेन ज्ञातृज्ञेयरूपविशेषा गुणरूपविशेषाश्च निषिद्धा भवति ज्ञानशब्देन ज्ञानस्वरूपता ज्ञा
तृगुणनिषेधोभिप्रेतः ज्ञानस्वरूपस्यैकरसा ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वं च मिथ्याभितोपि मतं मृतः न ह्यात्वम् ... यस्मात् तत्र ... त्वा युक्ते
/ ज्ञानत्वज्ञेयत्वनिषेधाभिप्रायो मात्रशब्दः एवकारेण ... विशेषत्वप्रतिपादकवाक्यानामतत्त्वावेदकत्वमभिप्रेत ... यथा ... न पूर्वकोबंधः तु

किमेकं ज्ञानं ज्ञात्वा न द्वयं एकत्वपक्षे किमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सर्वस्याभावादुच्यते उतैकस्य सर्वस्य ज्ञानादन्यथा इति विकल्प्य प्रसिद्धेन्य प्रथमं दूषयति यदेति
एकत्वादिपक्षे नेत्यतीति सर्वेशब्दस्य सर्वाभाववाचित्वाभावादिति भावः द्वितीयं दूषयति सत्यमिथ्यात्वयोरेकत्वप्रसक्तिर्वेति जगतः सत्यत्वं ब्रह्म
णो वा मिथ्यात्वमित्यर्थः द्वित्वपक्षे च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं स्यात् पुला कन्याथे सर्वस्यैकसाधर्म्याद्धि स्यात् तत्र मतेन युक्तं कार्यस्यासता
त एकवेधर्म्याद्यदि स्यात् देवदत्तप्राधान्यज्ञाने नेतरेषामप्रधानतया ज्ञानत्ववत् तदानीं खल्वनेन मिथ्यात्वेनेत्यध्याहारः स्यात् ज्ञातव्याभावे न नि
वृत्तिलक्षणवाक्यात् ज्ञानद्वयं वैरूप्यात् स्वारस्यं चेत्यभिप्रायः अपि त्विति न हि द्वयोरपरयोः सत्यत्वेपि चरज्ञाने नपतोज्ञातो भवति तदाहेत्यर्थः माद्र स
र्वस्य नाशात्वेनैव सत्यत्वस्यार्थः न हि कारणावस्थे ब्रह्मणि ज्ञाने कार्यावस्थाज्ञानाम भवतीति चेन्न उच्यते न हि विशेषणं तद्विशिष्टाकारेण विशेषणं तदा न्व
यः अपि तु कस्मिन् धर्मिणि विशेषणद्वयान्वयो विवक्षितः तस्मान्न विज्ञानत्वविशिष्टाकारेण सर्वत्वं सर्वत्वविशिष्टाकारेण ज्ञातता वा किंतु सर्वत्वं ज्ञानत्वं चे
का ऽस्य वृत्तिलक्षवस्थानवगामे पिधर्मिणेकेनैव ज्ञाततया प्रयोगो मुख्य एव दृष्टः सोयं देवदत्तः पूर्वमेवायं मया ज्ञात इत्यादिषु न हि तत्र वर्तमानकालविशि
ष्टत्वेन पूर्वं ज्ञातः तस्मात् द्विषदूरीनेनामी युरूषा दृष्टाइति वदिदमप्युपपन्नमेकस्य सत्यत्वज्ञानेन मतिरिक्तं मिथ्यात्वेन ज्ञातं भवतीति चेत् न येना
श्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिषु वाक्येषु मिथ्यात्वेनेत्यध्याहारः एकविज्ञानस्य सर्वविज्ञानस्य चैकरूप्यं मुख्यत्वं च ज्ञानमावात् न हि सर्वं मिथ्यात्वेन ज्ञातं
न कश्चित् ज्ञानाहितं सत्स्य सर्वविज्ञानशब्देन सर्वज्ञानं निवृत्तिलक्षणम् स्यादिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा वाक्यं किंतु ज्ञात्येनैव सत्यत्वं
कथयतीति तथा सति कथं प्रतिज्ञोपपत्तिः उपक्रमवाक्यं सत्यपक्षानुगुणमपि तदुपसंहारापेक्षया प्रबलं ननु महावाक्यसारस्यापेक्षया महावाक्ये चमि
थ्यात्वपक्षानुगुणं तत्वमसि प्रमितिकेवलसत्यं यदेवैकमेवेत्यादिषु तथा प्रतीतिरिति शंकायामाह अथ यथेति प्रतिज्ञावाक्योपक्रममनंतत्वमसीति
वाक्यसारस्य व्याख्यातुं स्त्रोसीति श्रूयमाणमध्यमपुरुषस्यार्थमाह सेतकेतु प्रत्याहेति तत्त्वमसीत्यादि श्रुतिवाक्यो पादानं तत्र वाक्ये तत्त्वमसी
त्यस्यार्थमाह परिपूर्ण इव लक्ष्यत इति पृच्छतिधातुर्द्विकर्मकः वक्तृकर्मको वा च्यकर्मकश्चेति तत्रादेशशब्दाभिहितं वाच्यकर्मेति दर्शयितुं ताना चा
र्यानिति वक्तृकर्मव्याहृतं नवैनूनं भगवंत इत्यादेरर्थं विवृणुयात् एतद्वेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति तदुक्तं निर्दिष्टं छात्राचार्यत्रयस्मारिताः तानिति वक्तृ
र्यानिति वक्तृकर्म ... रिज्ञायामिप्रायः कर्मादिश्यात यां तरस मुच्चयो वा
वचनेन ततमादेशमिति नष्टेपाचार्याविषयत्व शंकानुदासः तमपीति श्रोतुरुलंभत्व मित्यपिशब्दाभिप्रायः कर्मादिश्यात यां तरसमुच्चयो वा
मिश्रतः इति सेतकेतुः प्रत्याय ... नैनत्योदेशाइति प्रश्नस्यार्थं व्याख्यन् तथ्यादेशः
प्रशासनेन ज्ञाकर्तारश्चकारके सन्नायामिति चेत्क ... कनं ताद्रुमं देशाकर्मीत्पाद्यतेस्य

6

चर्नुअभेदभेदहृदकासमाधिकरणश्रुतितत्त्वोवोपर्यालोचनपरानेलेकवाक्यमात्रवृत्तास्त्यर्थः उदाहृतं निमग्नवत्यामुना चार्थे इति शेषः तत्र प्रथमं तत्त्वम
सीतिवाक्यस्य निर्विशेषपरत्वे अनेकदूषणानि वक्तुं न पूर्वं तच्छब्दावगतगुणजातमाह प्रकृतमायादिना प्रकृतपरामर्शीति पदं हेतुगर्भं तच्छब्दो गुणविशिष्ट
वाचीप्रकृतपरामर्शित्वादित्यर्थः कथं गुणानां प्रकृतत्वमित्यत आह सत्संकल्पेति आदिशब्देनानुप्रवेशनामरूपव्याकरणयोर्ग्रहणं ते अनुदयविभववेल
यादृश एव तत्तद्वाक्यप्रतिपन्नतया विशेष्यं तेन तदेवेत्यादिभिः पदैः प्रतिपादिता इत्यनेन तत्स्वरूपाधीना गुणा उक्ताः सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन प्रकरणान्तराधीना।
नू कुस्मात् गुणानाह तासंबंधितयेति कारणवस्तुसंबंधितया प्रकरणान्तरोक्ता गुणसम्पन्ने सर्वज्ञेनेत्यादिना यः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स ईश्व
रो जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते सत्यकामः सत्यसंकल्पः तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिके एषा सर्वं ततादि
गुणदृष्ट्याः एकैकमनवधिकातिशयाः कल्याणगुणगणाः असंख्येयाः इत्याह अनवधिकेति हेयप्रत्यनीकत्वमाह अपहतपाप्मेति निरस्तनीगुणस्य
वैसृष्ट्युपयोगित्वेन प्रकरणान्तरोक्ता अचूष्टः भवन्तीत्यभ्यधिकनिवृत्तोपलम्भात्तदेककारणत्वसिद्धिः सर्वावभासकत्वं च सृष्टजगत्स्थित्युपयोगित्वेन का
पक्षमो॥ रणत्वमपेक्षितं हेयप्रत्यनीकत्वं च समाश्रयणीयत्वोपयोगि हेयास्पदत्वे कर्मवश्यत्वे च स्यातं आद्येन प्रसंगात् तत्तेजैव तच्छब्दावगतानां विहन्यन्त इत्यर्थः अथ यस्मादित्यादि
१ उपक्रमशब्देनापक्रमौ विवक्षितः तत्त्वमसीति वाक्यापेक्षयात्र इदं सेतिवाक्यस्योपक्रमत्वे येनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्यं तस्याप्युपक्रमभूतमि
त्याभिप्रायः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामुखेन कारणस्यैव सत्यत्वप्रतिज्ञायेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः कारणस्यैव सत्यत्वे फलि
ताभिमर्थः कारणस्यैव सत्यत्वं दृष्टान्तकार्यकं चोक्तमित्याह तत्रेति दार्ष्टान्तिकवाक्ये पि निर्विशेषत्वमुक्तमित्याह सत्यभूतस्येति निखिलभेदशब्देन स
गतभेदोपि विवक्षितः विसजातीयभेदानन्तर्गतत्वात्स्वगतभेदस्य शोधकवाक्यानामपि निर्विशेषपरत्वमाह एतदिति एतच्छोधकानि कारणवाक्यावगतशो
धकत्वं तद्वैकार्थ्येन निर्विशेषपराणीत्यर्थः सामानाधिकरण्यस्याभावान्निर्गुणमित्यादिशोधकवाक्यानामैकार्थ्याच्च सत्यं ज्ञानं विज्ञानमानन्दमित्यादी
निशोधकवाक्यानि निर्विशेषपराणीत्यभिप्रायेणाह सत्यं ज्ञानमिति [illegible] सत्यादिपदानां निर्विशेषपरत्वे प्रवृत्तिनिमि
तमेदाभावात् सामानाधिकरण्यलक्षणहानिरित्यत आह सर्वविशेषप्रत्यनीकेति प्रतियोगिविशेषाः प्रवृत्तिनिमित्तानीत्यर्थः नहि तद्व्यावृत्तिरूपो धर्मः।
स्पादित्यत आह एकाकारतामिति आकारशब्दः स्वरूपवाची स्वरूपमेव व्यावृत्तिरिति भावः निर्विशेषवस्तुपरत्वे पदानां पर्यायत्वं स्यादिति पर्याय
त्वशंकां परिहरति नचेति कुत इत्यत आह एकत्वेति
विज्ञानमाह नेवदेवमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च

स्तुशरीरशब्देनब्रह्मणोहेयास्पदत्वप्रसंगःपरिहृतः। निर्वेदादुपसन्नायवक्तव्यमर्थंस्वयमेवकथंवदतीत्यत्राह पुत्रंप्रतिपृष्टवान्पितेतिपुत्रअतिरिक्तानांशुश्रूषाद्य
पेक्षापुत्रस्यपुत्रत्वमेवब्रह्मोपदेशेहेतुरितिशास्त्रार्थःसूचितःपुत्रपितृशब्देनोद्दालकोहारुणिश्वेतकेतुंपुत्रमुवाचतंहपितोवाचेतिश्रुतिवाक्यंस्मारितं अनेन
नरवाक्यमिदंकथंनुभगवःसआदेशइति इदंकिंप्रश्नरूपं उतचोद्यरूपमितिशंकायांचोद्यरूपमित्याचष्टेतदेतदित्यादिनाप्रतिवचनप्रकारेणास्यार्थंज्ञाय
तेप्रतिवचनेयथासोम्यैकेनइत्यादिनादृष्टांतोपादानादिदंचोद्यरूपमित्यभिप्रायः। परिचोदयतीतिविवक्षितविशेषकथनमकुर्वन्सामान्येनचोदयतीत्यर्थः। वा
क्यमुपादत्ते कथंविति प्रथपिताब्रह्मणोजगत्कारणज्ञानेनकार्यविज्ञानंलोकसिद्धंदर्शयतीत्याह यदिचोदितःपुनरित्यादिना ज्ञानानंदामलत्वैकस्वरूपमि
तिविज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिशोधकवाक्यार्थोविवक्षितः। स्वरूपशब्दोधर्मिस्वरूपनिरूपकधर्मवाचि अग्रयदिष्टेष्टमाहात्म्यमित्यनेनानंतशब्दार्थोविवक्षितः
स्वरूपमपरिच्छिन्नमित्यर्थः। गुणतोप्यानंत्यमाह सत्यसंकल्पत्वमिश्रैरिति सत्यशब्दस्यार्थमाह अविकारस्वरूपमिति अत्रस्वरूपशब्दोविशेष्यांशपरः स्वम
विकारत्वादिश्रुतेर्विषयोदर्शितः उपादानत्वादिप्रयुक्तविकारादिविषयंदर्शयति नामरूपेतिपूर्वंसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरमित्येतावदुक्तं अत्रनामरूपवि
भागानर्हशब्देनसूक्ष्मशब्दोव्याख्यातः अनेनउपादानत्वयुक्तंचोद्यंपरिहृतं अथनिमित्तत्वप्रयुक्तंचोद्यंपरिहरति स्वलीलायाइति अवाप्तसमस्तकामस्यापिली
लार्थंजगद्व्यापारउपपद्यतइत्यर्थः। सहायासरूपजगदाधारस्यनलीलात्वमितिचेत्तत्राह स्वसंकल्पेनेति संकल्पमात्रसाध्यत्वान्नायमायासइत्यर्थः। स्वां
शेनविशिष्टस्यस्वस्यांशेनब्रुवन्लोकदृष्टकार्यकारणयोरनन्यत्वंदर्शयितुंदृष्टांतमाहेतिकार्यकारणयोरनन्यत्वेदृष्टांतमाहेत्यर्थः। अन्यत्वनिबंधनचोद्य
स्यानन्यत्वज्ञापनेनपरिहारइतिभावः। दृष्टांतवाक्यमुपादत्ते यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनेतितत्रकारणज्ञानेनकार्यविज्ञानस्यासिद्धेर्यथावदुपपादकमुत्तरखंडं
प्रथमंव्याचष्टे एकमेवेति तत्रवाचेतिपदंव्याचष्टेनानाव्यवहारास्पदत्वायेतिवाक्छब्दोत्रलक्षणयावाक्पूर्वकव्यवहारेवर्ततेवाचाव्यवहारेव्यवहा
रस्यप्रयोजनतयाहेतुरित्यर्थः। विकारशब्दार्थमाहवदेशतइत्यादिनासंस्थानमेवावस्थासैवविकारःषोडशकस्याविकारइत्यादिषुविकारशब्द
स्यावस्थावद्द्रव्यपरत्वेनप्रयोगदर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थमवस्थारूपविकारइत्युक्तं नामधेयपदंव्याचष्टेनानानामधेयमितिमृत्तिकेतिपदं
व्याचष्टे मृत्तिकासंस्थानविशेषत्वादित्यादिना [illegible] एवंकारणज्ञानेनकार्यज्ञानस्योपपादकमुत्तरखंडं आयत
दुपपादयत्पूर्वखंडंव्याचष्टे यथेति लोकेकारणज्ञानात्कार्यज्ञानंसंभवतु तथाप्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंनोपपद्यतेविजातीयकार्याणामेक

क

प्रकृत्यर्थ उपदेशः प्रत्ययार्थः कर्म चेति परैर्व्याख्यातं तत्र प्रकृत्यर्थात् सारस्यं प्रत्ययार्थात् सारस्यं अस्मिन्नित्यत्र प्रकृत्यर्थात् सारस्यं प्रत्ययार्थात् सारस्यं कर्तृ अतिरिक्तकारकवि
षयस्य तु अकर्तृत्वं तृतीयार्थत्वं विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायेन कर्तुरेव कारणान्तरनिरपेक्षत्वलक्षणेन कारणेन साधर्म्यरूपेण साधकतमत्वेन करणत्वविवक्षया तृ
तीयाप्रत्यय उपपद्यते एतदभिप्रायेण आदिश्यते नेनेत्युक्तं न त्वादिश्यतीति विवक्षया कारकप्रवृत्तिः स्वतन्त्रः कर्ता तरतरीति विधानस्य किं प्रयोजनं ततः प्राप्तत्वे कर्तृत्वा
तिरिक्तकारकस्य कर्त्रादिकरणत्वविवक्षया तृतीया चः कर्त्रर्थत्वमसारस्यमिति विभागः प्रयोजनं सूत्रस्य प्रयोजनवत्त्वेऽपि सारस्यमसारस्यं चतुर्थं चेति भेदेन प्रयो
जनान्तरेणापि चेत्तदुच्यते परमेष्ठिप्रत्ययार्थे सैव सारस्यं अस्मात्पदत्तु सारस्य द्वयमस्ति अर्थसारस्यं शब्दसारस्यं चेति प्रकृत्यर्थसारस्यं च भावसिद्धं विवादाद्भिन्नानि
ष्टस्य साधारणाकाराभिधानं चक्षुः प्राप्तं सर्वप्रकाशितत्वं द्रष्टा साधारणधर्म उपदेशस्तत्तु कर्मस्वरूपादेः साधारणं किंवा अपेक्षितं विधेयं न पेक्षितं विधा
दुर्बलमेतिन्यायादत्रावश्यापेक्षितं प्रशासितृत्वं ज्ञापनमेव युक्तं नान्यपेक्षितमुपदेशस्य ज्ञापनं तस्याद्वितीयस्य सारस्यमर्थसारस्यं चेति सारस्यद्वयमभ्यवस्य
वार्थः तु तदन्तः कृत्स्नप्रशासितृत्वे सिद्धे हि तदसाधारणाकारतया वक्तव्यं तत्र किं प्रमाणमित्यत आह एतस्य वा इति स्मृतिमाह प्रशासितारमिति नकेवलं
श्रुत्यन्तरे स्वव्यप्रशासितृत्वसिद्धिः अस्मिन्प्रकरणेऽपि सिद्धमित्याह अपि चापीति अपि शब्दात् द्विरेकत्वं नत्वप्रशासितृत्वमिति तत्फलेनमित्यर्थः एवमादेश श
ब्दार्थ उक्तः अथ तच्छब्दं च विवृण्वन्वाक्यार्थं योजयति अश्रुतं इति येन विज्ञाते भवतीति एतत्तु नासीत्यन्वयः येन श्रुतेन मतेन चिन्तितेनेत्यधाहारेण योज
नायाः को हेतुः नहि अस्य एतत्तया कृत्स्नस्य ज्ञानं भवति अपितु तज्ज्ञानेन निवर्तुसामर्थ्यात् किंचात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातमस्मात्कथं नानुमान
योविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यादि श्रुत्या च एवं दृष्टान्तमामर्थ्यात् तु दृष्टीति किं सामर्थ्यं श्रुत्यन्तरके दोषस्यायं चैवं व्याख्यातं इत्युक्तं स्यादिति केदान्ताचाभिप्रेततया पाप
मेवास्याः श्रुतेरर्थ इत्यभिप्रायः ननु तस्मिन्नावाक्ये उपादानत्वं नकेवोक्तं किंतु फलितं कारणत्वं तावता तत्वं च न केवोक्तं अथ जगत्कारणत्वाद्यभिप्रायस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां पा
माह निखिलजगदेकेति श्रुत्यन्तरेषु यतो वा इमानीत्यादिवाक्येषु जगत्कारणत्वलक्षणं केवलमुक्तं नत्वं तस्माद्व्रज जगत्कारणत्वगर्भं विदतः किंतु स्वयाकिं उपश्रुतमित
मिप्रायइत्यर्थः अप्राप्यइति प्रश्नोक्तिस्तदुक्तिपूर्वकं कस्मरणमभिप्रायेणात्याशयवानाह त्वयाश्रुतमितीतिनावद्बुद्ध्येति किं दोक्तं तस्माज्जगत्कारणत्वं तन्मोचेप्रयोजनं
ब्रह्मस्वरूपप्रश्नः कृतो भवति सर्वज्ञत्वादिगुणाः कारणत्वोपयोगितयोक्ताः पूर्णपूर्णस्यैव लीलाऽन्यतः सत्यकामत्वस्य कारणत्वोपयोगः हार्दो भावः हृदि निहि
तं तद्वाक्यमित्यर्थः कारणत्वे सत्यप्येकविज्ञानेनोपपद्यते कारणात्कार्यस्य इष्यमानत्वात् कारणत्वं च नोपपद्यते तया सति ब्रह्मणो हेयास्पदत्वप्रसंगात् कारण
त्वोपपत्तावप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नोपपद्यते नानाजातीयकार्याणां नानाजातीयकारणत्वदर्शनादित्यत्राह तस्मै तस्य निखिलकारणतया कार्यभूत
मखिलं जगद्विज्ञानं भवतीत्यन्वयः कारणात्मना ... नानात्वं ... विशेषसंस्थितेसंस्थानविशेषविशिष्टमित्यर्थः तत्र चिद्

तस्मात् स्यामिति पूर्वमुक्तं स्वयमेवोदाहृतं तदेवं संकल्पोऽस्यार्थः स्वांशः प्रकृतिः तेजोऽबन्नसृष्टिवचनं वियदादेरप्युपदर्शनार्थमिति वियदादिकरणसिद्धार्थाभिप्रा
येणाह वियदीति भाष्ये महदादेरप्युपदर्शनार्थमित्युक्तं पुनरपीति व्यष्टिसृष्ट्यर्थमित्यर्थः सेयं देवतेति सदेवेत्यादौ निर्विशेषं वस्तूक्तं सेयं देवतेति सगुणमुच्यत इति भ्र
मापनयनार्थमेवमुक्तं उत तत्तेजः परस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यते तत्प्रत्यभिज्ञानाय यदादेवेत्युक्तं अत्र पूर्वापरेषु सगुणं ब्रह्मोच्यत इत्यर्थः व्यष्टिसंकल्प
वाक्यमुपादत्ते हंताहमिति अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणानि अनुप्रवेशश्रवणेन मानयति त कुलालादिनिर्वृत्तिर्देवदत्तघटादिनामरूपव्याकरणेनो व्या
वृत्तत्वावगमात् बहु स्यामिति उपक्रम एवास्य पर्यन्त नामरूपभाक्त्वसंकल्पात् तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति नामरूपयोर्ब्रह्मपर्यं
तत्वश्रवणात्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रवणात् व्यष्टिसृष्टिसंकल्पवाक्ये अनुप्रवेशपूर्वकनामरूपव्याकरणोक्तेः तद्धेदं तर्ह्युपलक्षणार्थं मह
दहंकारादिनामरूपयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वात् यस्य बुद्धिः शरीरं यस्याहंकारः शरीरं यस्याहंकारः शरीरमिति हि श्रूयते अत एव प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मे
च्छया हरिः क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययाविति स्मृतेः एवं व्यष्टिसमष्टिसंकल्पवाक्यो[illegible]नामरूपव्याकरणयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वं च विवक्षितम्
अस्य सृष्टिसंकल्पवाक्यानुरोधात्तद्धैक्षतेति श्रुतेरनुगुणान्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यनुप्रवेशपूर्वकब्रह्मपर्यन्तनामरूपव्याकरणोक्ते
र्दोषो नावगम्यते बहु स्यामित्युक्तं नानानामरूपभाक्त्वं मृत्तिरुपस्य घटादिनामरूपभाक्त्ववत् किं सद्वारकं जीवस्य देवादिनामरूपभाक्त्ववत् किं सद्वार
कमिति संशयेऽनेन जीवेनेत्यादिश्रुतिः सद्वारकमाह ब्रह्मणि समष्टिनामरूपभाक्त्वं सद्वारकं न हिरण्यगर्भादेर्जीवं प्रति शरीरत्वाभावात् व्यष्टिनामरू
पभाक्त्वं सद्वारकं सद्वारकं च तथा सति तद्विपर्यावसानहेतुतानो शब्दादिवत् अनेन जीवेनात्मनाजीवशरीरकेण मयात्मसिंचेन भूत्वा बहवो मया इत्ता
इति वत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति जीवेऽनुप्रवेशेन तन्नामभाक्त्वश्रवणात् जीवेनात्मनेति तृतीयायाः कोऽर्थः न तावत्सहयोगलक्षणा
येतरीया कारकविभक्तौ संभवन्त्यामुपपदविभक्तेरन्याय्यत्वादिति न्यायेनोपपदविभक्तेरनुपपत्तेः न च करणे तृतीया अनुप्रवेशं प्रति जीव
स्य करणत्वाभावात् अनुप्रवेशस्य द्वारकत्वाद्विशेषः जीवशरीरस्य परमात्मपर्यन्तत्वाच्चानेयं करणे तृतीया न स्यात् कर्तरि तृतीयेति द्वाह न
ताद्धितसमासैरनभिहितं तद्धि कारकं [illegible] यः कर्तरि प्रथमैव युक्तेति चेत् न

कारणकल्पायोगादित्यितु स्वाज्ञस्यैवकार्यकारणत्वाज्ञानेनयुक्तः पृच्छतीत्याह ततइत्यादिना विजातीयानामपि सर्वकार्याणां तस्यैवोपादानत्वं देवनिमित्तमित्यु
पदिदेशेत्याह ततः सर्वज्ञमिति उपदिशन्नेव एवेद्वं सदेवेतिवाक्योपादानं इदमिति जगन्निर्दिष्टमिति निःकारणमूलब्रह्मानन्यत्वेनज्ञातो नित्यत्वाभिन्नयो प्रकृ
तमस्ति चेत्तत्परत्वेऽस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं जगत्परत्वमेवेदंशब्दस्योचितमिति भावः अग्र इत्यादि अनंतरसृष्टेः पूर्वं प्रमाणत्वादग्रशब्दस्य प्रलयकालपरत्वम
वगम्यत इति भावः तस्मिन्काले जगतः सदात्मकत्वांसदेवेति प्रतिपादनिर्देशेनावैशेषिकोक्तं कदाचित्सत्वं कदाचिदसत्वं च व्यावृत्तं तेन प्रलयकालेऽपि सत्वं फ
लितमित्येवमुक्तं ननु वाचनिकोऽयमर्थः सदेवेदमग्र एकमेवासीदिति सान्वयः सकृत्प्रमाणसंबंधाहेतोपाधिनाप्रकृतिपुरुषकालविशिष्टं तस्माह कारणात्
कार्यस्यानन्यत्वेन कदाचिज्जगतः सत्वं चप्रदर्शितं कारणभूतब्रह्मानन्यत्वेनज्ञातो नित्यत्वमित्यर्थः ननु तर्हि कालेऽपीति जगत्सदेव चेत् प्रलये कोविशेष इत्यपेक्षा
यां इदंमिति नामैव तस्यविभक्तनामरूपावस्थाप्रलयः विभक्तनामरूपावस्था कार्यत्वेनेति वेदमेकमेवेति पदेनोक्तं भवतीत्यर्थः अनेन ब्रह्मण उपादानत्वं
फलितमित्याह ततप्रतिपादनेनैवेति भावावस्थाविशेषवतः प्राप्तचण्डावस्थागोत्रनुपादानत्वं तस्मादवस्थामात्रवत्त्वात्स्याः पूर्वावस्थास्यत्वेनोपादानत
मुक्तं भवतीत्यर्थः कृत्स्नकार्यस्यैव निमित्तत्वेन निमित्तान्तरशंकामद्वितीयपदंव्यावर्तयतीत्याह स्वव्यतिरिक्तेति कुलालस्य विविधपरिणामशक्तेः कल्पेन
नोपादानत्वं मृत्पिंडस्य ज्ञातृत्वविरहादनिमित्तत्वं अतन्नूभयसङ्गावात्तस्यैवोभयकारणमित्यर्थः उक्तार्थस्यापक्रमसंगततमाह तमादेशमिति आदेशशब्देन
प्रशासितृत्वं कंठोक्तं येनाश्रुतं श्रुतमित्यादिप्रतिज्ञानेन उपादानत्वमभिप्रेतं तदुभयमत्रसूचमित्यर्थः अत्रास्य कार्यवादोपन्यासोनिरासवाक्ये द्वितीयपदोज्जनायां
व्याख्यास्यत इति नात्रोदाहृतं अग्र इत्यनंतरवाक्यपूरकसयदानैत्स्वहेत्पादनेत्स्वयमेवेति सदेवेतिवाक्यं सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधपरत्वेन परैर्व्याख्यातं
तदुत्तरवाक्यावनुगुणं अस्य तु कार्यस्यैव उपपादकान्युत्तरवाक्यानीत्यभिप्रायेण जगदुपादानं जगन्निमित्तं सदिति विशेषणद्वयोपादानोपपत्तिं स्वाचष्टे तदै
क्षत इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य सत्त्वुपपादकविशेषणानाह सर्वज्ञमित्यादिना अवाप्तसमस्तकामस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिं परिहरति अवाप्तसमस्तकामस्यापि लीलार्थमि
ति संकल्पमात्रसाध्यत्वात् जगज्जगद्व्यापारस्यायासरूपत्वमपि प्रायेण संकल्पमित्युक्तं अजायमानो बहुधा विजायत इमुक्ता वचनारूपचतुर्वर्गस्त्वं जगत्
येणोक्तं तत्र बहुशब्दार्थस्तीति दर्शयितुं विविच्यानेनेत्याह उक्तं च बहु स्यां प्रजायेयेति जायते स्तीत्याद्यवस्था सु जायमानावस्था जातावस्था चेत्युक्तत्वात् च
वस्थाद्वयमस्तिनत्राहितशब्दवाच्योत्यन्तावस्था उत्पाद्यमानावस्था जायत इति शब्दवाच्यानत्र बहुस्यामिति वाक्ये स्यामिति पदेनोक्तत्वात् विवृत्तितस्सूर्वे
भावित्युत्पाद्यमानावस्थान दर्शं प्रजायेयेत्युक्ता तिरिमाणां साधनस्य पूर्वभावित्वं साधनस्य पश्चाद्भावित्वं संकल्पेन साध्यं पूर्वभावि साधनं पश्चाद्भावि

९ त्यभिधेयानां घटस्याभिधेयानां डित्थादीनां च परमात्मनि सद्वारकान्वयोऽभवतीत्यर्थः । अत एव कार्यान्वितानयोऽभिभवतीत्यादिरूपपद्यते इत्येतदुक्तं
भवतीत्यन्वयः । अथ त्रिवृत्करणादिवाक्यानां प्रस्तुतार्थानपेक्षत्वेन तानि विहायापेक्षितवाक्यानामर्थं संगृह्णाति एवमित्यादिना नाम
रूपव्याकरणार्थं हि त्रिवृत्करणं तस्मात्त्रिवृत्करणसाध्यनामरूपव्याकरणसंकल्पवाक्ये पूर्वभाव्यभूत् उत्पत्तिवाक्योक्तत्रिवृत्करणस्य पूर्वभा
वित्वं युक्तं पाठक्रमेण त्रिवृत्करणस्य पश्चाद्भावित्वे प्राप्तेऽर्थक्रमेण पाठक्रमस्य बाधनात्त्रिवृत्करणं पूर्वभावि स्यात् अग्निहोत्रं जुहोति य
वागूं पचतीत्यत्र यवाग्वाः पूर्वभावित्वं पाठक्रमबाधेनांगीक्रियते यवाग्वा जुहोतीति यवाग्वा होमसाधनत्वाविहितत्वात् तद्वद
त्रापि क्रमोऽनुसंधेयः सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह एवमिति सदुपादानताः सन्निमित्ततास्सदाधारेण सन्मूला इत्यत्र मूलशब्दा
र्थ उक्तः सदायतना इत्यत्र शब्दार्थमाह सदाधारा इति नियंतृतया धारकत्वाद्धारकत्वात्कृत्स्नमर्थमाह सन्नियाम्येति अनेन शेषत्वमप्यर्थ
सिद्धं शरीरतया शरीरत्वं हि शेषत्वं धार्यत्वं नियाम्यत्वं च तद्व्याप्तत्वं तच्छेषत्वादीति आदिशब्देनानुक्तमविरुद्धमन्यच्च ग्राह्यमिति ता
यदन्यदपेक्षितं गृह्यते कार्यकारणभावादिमुखेनेत्यादिशब्देन सदाधारकत्वादिकं विवक्षितं तेन ब्रह्मात्मकत्वमेव सत्यमिति प्रति
पाद्येति धारकत्वादिभिस्तावद्भूरीतात्मभावसिद्धः कार्यकारणभावाच्च सिध्यति स्वरूपमात्रस्य कारणत्वायोगेन विशिष्टस्यैव कार
णत्वात् ब्रह्मात्मकत्वमेवेत्येवकारेण स्वपर्येतत्वं प्रामाणिकमित्युक्तं भवति ऐतदात्म्यमैतदात्मकं स्वार्थे ष्यञ् संबंधार्थे वा एतदात्मसं
बंधीत्यर्थः अस्यात्मनः शरीरतया संबंधीत्युक्तं भवति ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेति निर्देशो रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं चेतिवन्मते
वः आत्मशब्देन फलितमर्थमाह कृत्स्नं जगत् ब्रह्मशरीरमिति अस्य यत्पितेत्युक्ते पितृत्वप्रतियोगिनः पुत्रत्वं स्वार्थसिद्धं भवतीत
स्मादित्यादिरैतदात्म्यमिति सामानाधिकरण्येन प्रतिज्ञातं ब्रह्मात्मकत्वं तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येन जीवविशे
ष उपसंहरतीत्यर्थः अनेन देहे स्वरूपमात्रे यदि भागानिमित्तं चोपसंहृतं भवति उद्देश्यरूपमात्रे याविभागमतित्वे शब्दउद्देश्य

स्य समर्थको न भवति तच्छब्दावबद्धकारणत्वस्य ब्रह्मणोऽनुसंधानात् त्वंशब्दस्तु लोकव्यवहारप्रकारेण देहसंघातसमर्पकः ९

न व्याकरणकर्तात्र हि निर्दिष्टमिति तः अनुप्रवेशकर्तानुनभिहित इति तृतीयाभिधेयः नामरूपव्याकरणानुप्रवेशक्रिययोः समानकर्तृकत्वमनुप्रविश्येति क्त्वा
प्रत्ययेनाभिहितमिति न तृतीयाभिधेयः कर्ताभिहितः क्त्वाभिधेयः अपि तु प्रत्ययान्तराभिधेयः प्रत्ययान्तरं च तिङ्प्रत्ययः कर्तुरैक्यमेव क्त्वाप्रत्ययाभिधेयं यथा स
मानाधिकरणेषु वाक्येषु प्रातिपदिकार्थगते विशिष्टार्थे विशेषैक्यमात्रं समानविभक्त्यभिधेयं न तु विशेषणान्वयो विशेष्ये च एवमत्रापि क्त्वाप्रत्ययो न क
र्त्रभिधायी अपि तु प्रत्ययान्तरप्रतिपन्नक्रियाद्वयकर्त्रैक्यमात्राभिधायी क्त्वाप्रत्यय एव कर्त्रभिधायीति चेत् व्याकरवाणीति तिङ्प्रत्ययो निरर्थकः स्यात् तस्मात् क्
त्यान्तरप्रतिपन्नक्रियाद्वयकर्त्रैक्यमात्राभिधायी क्त्वाप्रत्ययः अनुप्रवेशक्रियाकर्ता तृतीयाभिधेयः एवं च कर्तरि कृदिति कृत्प्रत्ययानां कर्तरि विहितत्वात् कृत्संज्ञकः
क्त्वाप्रत्ययः कर्त्रर्थे विधीयत इति चेन्न अर्थान्तरेष्वविहितानामेव कृत्प्रत्ययानां कर्त्रर्थत्वं न त्वर्थान्तरेषु विहितानां तव्यादीनां कर्माद्यर्थे विहितत्वात् अयं तु क्त्वाप्रत्ययो
भावे विहितः तथाधिकारात् प्रातिपदिकार्थमात्रे यथा प्रथमाविभक्तिः तथा धात्वर्थमात्रे विहितोयं प्रत्ययः स्वभावार्थः अयं तु क्त्वाप्रत्ययो भावे विहित इति न कर्त्र
भिधायी न तस्मात् तृतीयया कर्ताभिधीयत इति निरवद्यं अनेनेत्यादिवाक्यं संक्षेपेण योजयति अनेनेत्यादिना पदार्थत्वं तत्तदवस्थाविशिष्टत्वं देवमनुष्याकार
विशिष्टत्वं न हि निराकारः पदार्थः पृथिवीत्वाकारविशिष्टो हि पृथिवीपदार्थः परमात्मपर्यन्तस्यैव वस्तुनस्तत्तदवस्थाविशिष्टत्वेन तत्तत्संज्ञत्वं तत्पर्यन्तस्य
देवादिनामभाक्त्वं चेत्याह एवंभूतस्यैवेति मृदात्मकोयं घट इतिवत् ब्रह्मात्मकत्वं स्वरूपैक्ये कथमुपपद्यते शरीरशरीरभावेन तादात्म्यमस्तु न तथासति किं प्रयो
जनं सर्वशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वे चेत् परमात्मनि देवत्वमनुष्यत्वादेः कृत्स्नस्य स्वहितत्वादेर्विसदृशस्य चायोगात् न तथाहि एतत्मुपपद्यत इति शङ्कायां वि
वरणवाक्यार्थमाह एतदुक्तं भवतीत्यादिना शरीरत्वमस्तु तत् किं तु तत्पर्यन्ताभिधानस्येत्यत्राह प्रकारत्वादिति प्रकारत्वं दण्डकुण्डलादेरप्यस्तीति तत्रापृथ
र्थक्शरीरतया प्रकारत्वादित्युक्तं एवं च ब्रह्मात्मकत्वं शरीरशरीरिभावादित्युक्तं आत्मशब्दः स्वरूपैक्ये शरीरशरीरिभावे च तथात्वं ब्रह्मशरीरशरीरि
भाव एवेति किं तन्नामरूपमिति चेत्तत्राह यस्येति जीवात्मा ब्रह्मणः शरीरमस्तु तत्किमित्यत्राह एवंभूतस्येति देवत्वादिविशिष्टशरीराणि जीवद्वारा ब्रह्मात्म
कानीत्यर्थः ननु किमित्यत्राह अत इति देवादीनां तत्तज्जातीयानामपि ब्रह्मपर्यन्तत्वं दर्शयितुं यदत्र ह्रस्वादय उपात्ताः अग्रे एतमेव सत्यात्मानं तत्त्वेनेति ला
क्षीर्धरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठा इत्यादि मिलितोष्ठा काष्ठादेर्वा प्रथितत्वे अवगन्तव्ये शिलेत्याद्युक्तं भिन्नो द्
मोहितानां तत्र रूमा स्वस्थायि [illegible] विभागः तत्र तत्र स्थानवस्तु तत्र देवनेत्यनेन
परमात्मनि देवत्वमनुष्यत्वादिहिताद्यनुपपत्तिः परिहृता भवति देवत्वादिहितादीनां परमात्मस्वरूपे अन्वयाभावेन तथाभावेपि देवत्वादीनां प्रकृ

२० ःयदंप्रतिवस्तुमात्रद्व्रणेनांस्वपस्याप्यभिव्यंदर्शयितुंस्वपदेसामानाधिकरण्यानुगुण्यंविवक्ष्यतुतैकार्थप्रवृत्तित्वसिद्धिमाह तत्वमिति समानाधिकर
णप्रवृत्तयोरिति तत्वेत्यादिवाक्यद्वयेन तत्वमिति यदद्वयस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदसिद्धिमाह तत्वेशब्दोत्वद्ध्वार्थपरो भवतोततः किमित्यत आह तदेवमिति प्र
वृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थवृत्तित्वरूपं सामानाधिकरण्यं सिद्धमित्यर्थः तन्मतेसामानाधिकरण्यलक्षणसिद्धिः वाक्यांतरावगतसर्वज्ञत्वादिगुणविरुद्ध
महाभाष्ययमादिकस्यनीयं चेत्यभिप्रायेणहब्रह्मणइतिब्रह्मपर्यंतव्युत्पत्तिसंबंधेतेसर्वेपदार्थाः शब्दाश्च ब्रह्मपर्यंतानश्चेतत्ब्रह्मपर्यंततयापदार्थाः
प्रतिपद्येरन् शब्दाश्चतत्पर्यंततयाव्युत्पाद्येरन् नचतथाक्रियतेतस्मान्नामरूपयोर्ब्रह्मपर्यंतत्वमयुक्तमित्यत आह अस्तुतेतिपदार्थानांब्रह्मपर्यंतत
याग्रहणभावोवेदांतश्रवणरूपसामग्रीवैकल्यात् नत्वनत्याभावादित्यर्थः सर्वशब्दानांचेतिनस्मादेवसामग्रीवैकल्यादेवशब्दानांतत्पर्यंतव्युत्पत्त
भावइत्यर्थः नहिचक्षुषागंधग्रहणाभावेसतिगंधाभावइत्यर्थः सामग्र्यांसत्यांतत्पर्यंतत्वग्रहणं पूर्वंतत्पदार्थमात्रपर्यंतत्वग्रहणं सामग्रीवै
कल्यात्सुगोलेनगंधग्रहणेसतिचक्षुषागंधग्रहणाभावः सामग्र्याभावात् ननुशब्दानांव्यवहारसनेहोत्वादृश्यानांसिमित्रदृष्टानीवेदांतश्रवण भा
रूपसामग्रीसंभवेपि वेदांतवाक्यानितत्तत्पदार्थतनत्छब्दानांसापेक्षत्वेनयाब्रह्मपर्यंततत्त्वंबोधयितुं नशक्नुवंतीतिचोदयति नन्विति वेदांतवाक्या
निकिंव्युत्पत्तिनिरपेक्षाणिउतसापेक्षाणिव्युत्पत्तिनिरपेक्षाणिचेत् अव्युत्पन्नस्यापिबोधजनकानिस्युः सापेक्षाणिचेत् अन्यपर्यंततयाव्युत्पन्न
स्यशब्दस्यशब्दस्यान्यपर्यंतत्वंव्युत्पत्तिविरुद्धं नबोधयतिव्युत्पत्तेरवश्यसहसापेक्षत्वान्नहिरूढएकस्यपदार्थानामनन्यपर्यंतत्वंचनबोधयंतियथाआ
दित्योयूपइत्यादिवाक्यंतत्रव्युत्पत्त्यर्थशब्दस्यप्रत्यक्षसापेक्षत्वात्प्रत्यक्षविरुद्धंयूपादित्यतादात्म्यंहिनबोधयितुमलंतद्वाक्यंअत्रापितद्वदित्यर्थः
परिहरति नैवमित्यादिनायूपादित्यभेदविषयस्यप्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वात्तद्यूपादित्यतादात्म्यवादिवाक्यस्यारस्यभंजकेनतत्प्रत्यक्षत्वात्
10 अनएवहिप्रत्यक्षावगतज्वालैक्यस्यानन्यथासिद्धमनुमानंभंजकंदेहातिरिक्तात्मवादिवाक्यंदेहात्माभिमानस्यभंजकंतत्रहिज्वालैक्यमेकव
र्तिकावर्तित्वसादृश्यात्अन्यथासिद्धंदेहात्माभिमानविषयंप्रत्यक्षंचोदयंजलंभिन्नमितिव्रतसंसर्गेदन्यथासिद्धेतस्याज्ज्वालैक्यपक्षस्यदेहा
त्माभिमानविषयस्यचान्यथासिद्धस्यप्रत्यक्षस्यानुमानागमौभंजकौभवतः तत्रापिव्याप्तिलिंगधर्मिग्राहिप्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धत्वात्तेरवधि
तं एवमत्रापितत्तत्पदार्थपर्यंतत्वग्रहणमन्यथासिद्धंतत्पर्यंतत्वव्युत्पत्तिश्चान्यथासिद्धेतिप्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धागमेनअन्यथासिद्धंशब्दबोधयुक्त २०

जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं च न प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धं तस्माज्जीवमात्रपरत्वं शब्दः तं शङ्कावशान्जीवस्य न ह्यावृतस्य ब्रह्मणश्च सामानाधिकरण्येन प्रति
पाद्यमानमैक्यं स्वरूपैक्यमेव भवतीति चाद्यं परिहारस्तु ऐतदात्म्यमिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वस्य प्राप्तत्वात् तस्याप्राप्तमुपसंहार्यत्वात् सामान्येनोक्तस्य विशेष
उपसंहारस्यापेक्षितत्वात् जीवविशेषे पूर्वोक्तब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येनोपसंहृतमिति एतदात्म्यमित्यत्र ह्यात्मशब्दो मृदात्मको घट इतिवत्स्व
रूपैक्यपरः स्यात् तेन तत्त्वमसीत्युपसंहारेपि स्वरूपैक्यमेवोक्तं भवतीत्येतदात्म्यमिदं सर्वमित्यत्र चिदचिद्ब्रह्मणोरैक्ये तत्त्वमसीति जीवब्रह्मणोरैक्यं वा
क्यमिति नाज्ञानुवादः इति शंकाद्वयमभिप्रेत्याह एतदुक्तं भवतीति चेतनाप्रपञ्चमित्यालंबनादिना चिद्ब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपादितमिति प्रत्युक्तं सर्वशब्दो
ऽप्यसंकोचेन प्रमाणान्तरागम्यं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगद्गृह्णातीत्यचिन्त्याश्रयत्वेनाप्रसंगात् श्रुत्यंतरे च इदं सर्वमसृजतेत्याद्यस्य सत्यं चाभू
च्च विज्ञानं चाविज्ञानं चेति इदं सर्वमिति निर्दिष्टस्य जगतश्चेतनाचेतनात्मकत्वेन विवृतत्वाच्च एतदात्म्यमित्यत्र किमुद्देश्यं किमुपादेयमित्यत्राह प्रपंचोद्देशेने
ति एवमेकाशंका परिहृता अथात्मशब्दस्य स्वरूपैक्यपरत्वं मृदस्यात्मेदमित्यादिना स्वरूपेण चेदिति अचिद्ब्रह्मणोः स्वरूपैक्ये चेतनत्वादेव सत्यसं
कल्पत्वादिविरोधः जीवब्रह्मणोरैक्ये तस्य कर्मवश्यत्वादेव सत्यसंकल्पत्वादिविरोध इत्यर्थः एतद्विरोधपरिहाराय शरीरात्मभावः कल्पनस्य
ध्वः न केवलमनया श्रुत्यैवास्याकल्प्यः अपितु ब्रह्मणः आत्मत्वं जगतस्तच्छरीरत्वं च कंठोक्तमित्याह शरीरात्मभावेन चेदिति का पुनः श्रुतिः तत्र विशेषतोऽव
गतिः कथमिति शंकायां श्रुतिवाक्यमाह अंतरिति अत्र वाक्ये विशेषतोऽवगतिं दर्शयति प्रशासितृत्वेति सर्वात्मत्वमुक्तमात्मत्वं प्रशासितृत्वलक्षणमिति द
र्शयितुं प्रशासितृत्वरूपात्मत्वेनेत्युक्तं अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्याद्यावृत्तिः शास्तेति यदेन गणानादित्यावृत्तेः अंतः प्रविश्य प्रशासितृत्वादित्यर्थः क
थं विशेषतोऽवगतमित्यपेक्षायामेवं विशेषतोऽवगत इत्युक्तमिति न पुनरुक्तिः अस्मिन्वाक्ये प्रशासितृत्वविशेषितात्मस्वरूपत्वस्य कंठोक्तेः शरी
रत्वमप्यर्थात् शरीरत्वं कंठोक्तमित्यन्वितं वाक्यमाह यस्यात्मेति शरीरशरीरिभावः श्रुत्यंतरसिद्धः स्यात् तथाप्येतत्प्रकरणे स्वरूपैक्य
मस्त्वित्यत्राह अत्रापीति अतः किं सामानाधिकरण्यसिद्धमित्यत्राह अत इति सामानाधिकरण्येनोपसंहारे किं प्रयोजनमित्यत्राह एवम
भिहिते सतीति बुद्धिशब्दयोस्तात्पर्यं [illegible] र्थः परमात्मा सर्वशरीरतया परमात्मप्रकारत्वात् परमात्मपर्यंत इति शरीरतया
प्रकारत्वेन पृथक्सिद्धिस्थिति प्रवृत्त्यनर्हे इत्यर्थः बुद्धिशब्दयोस्तात्पर्यं तत्र हेतुमाह गौरवेनेति नामभावाकारतयोऽभिधानेनावचष्टे इत्यन्व

२१

सांसकैरपि सद्वारस्यापि मुख्यत्वमभ्युपगम्यते पश्चात्तदस्या पूर्वं प्रतिषेधलक्षणेदेः शेषत्वं नवहितिमज्ञशेषत्वं चीहिद्वारकंप्रपूर्वशेषत्वं व्रीहियागद्वारकं प्रकरणाम्नानवाक्ये
णतीत्यादिवृत्तसाज्जानेऽज्ञ तेऽस्य क्रयसाधनत्वं सद्वारकस्यापि मुख्यमेवाभ्युपगतं एवं विशिष्टस्य लक्षणः शरीरद्वारकमुपादानत्वं मुख्यमेवविशिष्टस्यैवोपा
दानत्वं सर्वैर्वदन्तिभिरभ्युपेतं अथ विशेषोपाधिशक्तिविशिष्टस्यैवोपादानत्वोपपादनात् तस्माद्विशिष्टमेव ब्रह्म कारणं परिणामित्वेन न तु विवर्ताधिष्ठान
त्वेन शब्दिहायासद्वियमान्यथेलिंगं चास्मत्पक्षे एवास्ति व्यवस्थितानन्यथेलिंगमहैतागमेन च सदभ्युपेतं न तु निर्विशेषाद्वैतविषयं अपि तु विशिष्टाद्वैतविषय
उपक्रमे सदेवेति वाक्यं च निमित्तत्वोपादानत्वतदुपयोगिसार्वज्ञसर्वशक्तित्वादिपरत्वान्नाविशेषविषयं उपसंहारगतं तत्त्वमसीति समानाधिकरण्यं प्रवृत्ति
निमित्तभेदेनैकार्थपरत्वाद्विशिष्टाद्वैतविषयं विशिष्टैकार्थपरस्य तत्त्वमसि वाक्यस्यादतस्य बहिरभ्यासोऽप्यक्लिष्टविद्विदात्मकप्रपञ्चस्य ब्रह्मविशेष
णत्वप्रमाणं नरागोचरमित्यपूर्वता चास्ति एतदर्थज्ञानवतस्तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशफलं चोक्तिरेतद्विषयपितापुत्रसंवादरूपत्वादर्थ
वादस्याप्यस्मिन्नेवार्थेऽत्र तत्कार्यदृष्टान्तोपन्यासादुपपत्तिश्चास्तीति षड्विधतात्पर्यलिङ्गाद्विशिष्टाद्वैतविषयमिति एवं सद्विद्यायाः सविशेषपरत्वमुक्तं
अथ शाधकवाक्यानां सविशेषपरत्वमुच्यते शोधकत्वादिना त्रयोऽत्र गुणनिषेधं हेयापरिहरतीति निरवद्यं सर्वकल्याणगुणकरमिति पद्द्वयेन सामान्यनिषे
धो विशेषोपस्थापके सति तत्परत्वं स्यादिति छागोवामेत्रवत्यादिनिन्यायात् तस्मादपहतपाप्मेत्यादिनिर्देशगुणानां निषेधप्रमाणत्वात् गुणसामान्यनिषेधस्त
त्पर्यवसायीति निरवद्यमिति पदस्याभिप्रायः विशेषविधानेऽपि सामान्यनिषेधस्यातिरिक्तविषयत्वं यथा मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि इति अविषयो न हिंसात् भूता
नीति सामान्यनिषेधः तस्मात् सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादिभिर्मङ्गलगुणविधाने सति गुणनिषेधस्तदतिरिक्तविषय इति सर्वकल्याणगुणकरमिति
पदस्याभिप्रायः अपि भेदनिषेधपरिहृतिसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तेः विशेषणस्तु सिद्धं दूषिततत्त्वेनेत्यादिना विशेषणभेदविवक्षायां वि
शेषणभेदेन विशेष्यभेदात् युगपदभिधाने विशेषणानाम् एकस्य प्रसंगात् केनेत्यभिधाने विशेषणानामन्योन्यविशेषणविशेष्यभावप्रसङ्गाच्च व
स्तुमात्रैक्यपरमेव सामानाधिकरण्यं न त्वप्रतियोगिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदसंभवेऽन्यसामानाधिकरण्यलक्षणहानिः वाक्यतात्पर्यानुगुणलक्षणतद्वि
रुद्धमुख्यवृत्तेर्बलीयस्त्वमिति सर्वपरलक्षणाचन दोषः विशेषु हेतुत्वादिषु दृष्टान्तं सर्वपदलक्षणाप्यानविस्समानविभक्त्यन्तानामेतिम्नयः सोऽयं देवदत्त इत्यादौ का
लदेशाद्यावृत्तिर्धर्मः स्वरूपमेवावृत्तिः न च पर्यायता काश्मीरादिवासुलभेतिमध्यावृत्तिशब्दवदितिहिपूर्वपक्षशरीरं विरुद्धविशेषणानामेव विशेष्य
भेदसाधकत्वान्न विशेषणभेदविशेष्यभेदः युगपदभिधानेऽपि समानविभक्त्याविशेष्यमात्रैक्यप्रतिपादनेऽन्योन्यविशेषणैक्यप्रसङ्गः पदजातं श्रुतं सर्वमि
त्यादिन्यायेन सर्वैः पदैर्युगपदनेकविशेषणविशिष्टैकार्थाभिधानात् विशेषणानामन्योन्यविशेषणविशेष्यभावप्रसङ्गः उद्देश्योपादेयविभाग
लक्षणामस्कारणायामेवावगम्यते नाश्रुतैककार्यताश्रयोऽर्थः व्याप्तिमिहितत्वात् तदेव कृतदृष्टि
कार्याव्यावृत्तेर्भिन्नार्थेषु प्रवृत्तिर्योगात् व्यावृत्तिशब्दस्यादृश्यादेव तत्प्रतिपन्नेष
तस्य व्यावृत्तिर्हिंसाहरेवं त्यादिनाप्रवृत्तनीकाकारतावोधनेपीतिकार्य २१

एवञ्चात्यन्ताप्रसिद्धं तत्पदार्थं स्वरूपविषयं शब्दस्वरूपविषयं तत्त्वं तद्विषयं च प्रत्यक्षं न बाध्यते अत्यन्ताप्रसिद्धस्तन्मात्रपर्यन्तत्वांश एव वा ध्वनद्
मिपरिहारमभिप्रेत्याह सर्व इत्यादिना शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वं पुनः बाधकस्यात्यन्ताप्रसिद्धत्वादित्यभिप्रायः तत्र कथमन्यथासिद्धिरित्यत्राह तत्र लौकिक इति
ननु नार्थानां जात्यपर्यन्ततत्त्वग्रहणेन तन्न्यायेन तच्छब्दव्युत्पत्तौ च ज्ञात्वा स्वरूपग्रहणमवश्यापेक्षितं यथा नीलपीतादीनां द्रव्यपर्यन्तत्वग्रहणे नीलपीतादिशब्दव्यु
त्पत्तौ च न तद्ग्रहणमपेक्षितं तत्स्वव्युत्पत्त्यसंग्राह्यत्वमेवेत्यात् न तद्वस्तुमात्रपर्यन्तत्वग्रहणेन तन्न्यायेन व्युत्पत्तिः अतोऽप्यत्यन्ताप्रसिद्धोऽप्यर्थः नहि व्युत्पन्नत्वे
ऽनं न श्रवणे वेदान्तश्रवणेन व्युत्पत्तिरित्यत्राह वेदान्तेति एकदेशव्युत्पत्त्या वेदान्तश्रवणमुपपद्यते वेदान्तश्रवणेन व्युत्पत्तिपूर्तिः न च कार्त्स्न्येन नादितः प्रभृति
व्युत्पत्तिरिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः एवं लौकिकशब्दानां तत्तद्वस्तुमात्रपर्यन्तत्वे न व्युत्पन्नानामपि परमात्मपर्यन्तत्वमुक्तं वैदिकशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमा
ह एवमेवेति वैदिका एव शब्दाः परमात्मपर्यन्ताः स्युः लौकिकास्तु तत्तद्वस्तुमात्रपर्यन्ताः स्युः व्युत्पत्तिसौकर्यस्य सिद्धार्थमित्यत्राह वैदिका एवेति लौकिकशब्दानां म
पि वेदशब्देभ्य उत्पन्नत्वस्तु पूर्वयुक्त्या तान् सर्वशब्दान् वैदिका एवेति सर्वेषां परमात्मपर्यन्तत्वं तत्र प्रमाणमाह नदा हेति संख्याशब्द सप्रसिद्धत्वं यथा व्याप्य
र्थमाह संख्या संख्यानीति आह वेति अत्र मनुपराशरयोरैकमत्यं दर्शितं श्रुतिरपि सूर्याचन्द्रमसौ धातेति निर्देशेन नामकल्पनं चार्थसिद्धमित्यभिप्रायात् पू
र्वोक्तोपबृंहणवचनानुगुण्याच्च नामानि च पूर्वे वचकारेति व्याख्यातं शब्दाः सर्वे वैदिका एव आनुपूर्वीभेदमात्राल्लौकिकत्वं तत एव लक्षणभेदश्रुत
ण्यान्तर्वेशब्दाः ब्रह्मपर्यन्ता इति ततः किमयमर्थः स्यादत आह श्रोतेऽपि पदार्थविन्यासार्थप्रत्यत्राह एवमपि ब्रह्मणएवोपादानत्वनिमित्तोपपादने न जगद्ब्र
ह्मणोरनन्यत्वमुक्तमित्यर्थः नेनेति जगतः सत्यत्वे न सत्यमित्यात्ययोरेकत्वप्रसंगाद् भावादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपादितमित्यर्थः सर्वस्यादिनस
मिति वाचो ब्रह्मात्मकत्वे वजगत्सत्यं स्वनिष्ठसर्वावस्थत्वमिति जगतो ब्रह्मात्मकत्वेन सत्यत्वोपादानम्महावाक्यस्वारस्यमपि जगत्सत्यत्वानुगुणमित्य
र्थः यथेति लोके दृष्टप्रकारेण दृष्टान्तस्य कथनीयत्वात् दृष्टान्तस्य च लोके सत्यत्वेन संप्रतिपन्नत्वाद् दृष्टान्तिकस्य च दृष्टान्तानुगुण्यात् तत्त्वमादिवाक्यस्याप्यजगत्सत्य
त्वपरत्वमिति महावाक्यस्वारस्यं जगत्सत्यत्वानुगुणमित्याशयः किंच मृत्पिण्डादिदृष्टान्तत्रयमपि परिणामपक्षानुगुणमेव दार्ष्टान्तिक ब्रह्मकारणत्वपरत्वेन नोप
जननत्वान्मानं स्वयमकुरुत इत्यादिवाक्यान्यपि परिणामानुगुण्येन च निर्दिष्टसर्वदृष्टान्तः अयमेवार्थो वर्तते ग्रन्थे इत्यादिपद्येन अनुष्ठेयं च परिणामान्तरेण
ह्नेः यद्वाचेत्यादिवाक्यमविवर्तिनिदिति निरुपमर्दित्वादिति च उपबृंहणवचनान्यपि परिणामानुगुणान्येवाविः स्वरंति यथा लोहपिण्डान्तेष्वायसं लिंगात्रकनुकूटे
त्यादीनि एवं मतकलोष्ठत्ति समिसमानुगुण्यात्मे ... सहारको हारको वा ... निर्दोषत्वात् विकरत्वादि श्रुति
२ वाधप्रत्ययान् सहारकत्वमेवयुक्तं ... संहारकत्वमपि यद्येतदुपपद्यते कार्यचेतनाचेति
मर्तितस्यैव मूर्त्यात्मत्वमित्यभिप्रेत्य निर्दिष्टत्वात् संहारकत्वमेव स्पष्टं संहारकत्वमुपपादनेऽवरुद्धस्यामुख्यमेव शरीरत्वाच्चेतनाचेतनशरीरियं तत्त्वात् मे

मितभेदाभावात्सामानाधिकरण्यलक्षणहानिरूपं दूषणमुक्तं च भवति उपक्रमविरोधदूषणमाह उपक्रमेति तदेवोपपादयति उपक्रमे सदेवेत्यादिनाग्रन्थः किमित्यत्रा
ह तद्विरोधमेति एवं प्रकृतपरामर्शितकद्दावतत्तगुणबाधः यद्द्वयलक्षणसामानाधिकरण्यलक्षणहानिरूपक्रमविरोधश्चेति चत्वारि दूषणान्युक्तानि अथ नि
र्विशेषवस्तुनि प्रमाणाभाव उच्यते अथ चेत्यादिना ग्रन्थभेदेति प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदबोधनकृते यदत्र अनेकपदार्थसंसर्गविशेषबोधनकृते वा वाक्यत्वमित्यर्थः
नकेवलं शब्दवाच्यदोषत्वनिरूपणेन सविशेषत्वनिरूपणे स्वयाः स्वरूपासिद्धेरेव सविशेषविषयत्वेनेति स्वरूपशब्दः सो वा प्रमाणाभावः प्रमितिजनकत्वे निर्विशेष
वस्तुनि न शब्दः प्रमाणमिति न वाच्यं निर्विशेषशब्दो हि तत्प्रतिपादकः निर्विशेषणाद्वेन निर्विशेषवस्तुप्रमितेश्चेन्न तदूष्यत्वप्रमितिजनने चेन्नितरां तस्मान्निर्विशे
षवस्तुनि शब्दः प्रमाणमेवेत्यत्राह निर्विशेष इत्यादि प्राहुस्तिमिन हि निर्विशेषशब्दो निर्विभक्तिः पदान्तरान्वितः प्रमितिजनकः किंतु सविभक्तिकः पदान्तरा
न्वित एव प्रमितिजनकः तस्माद्विभक्तिपदान्तरान्वितविशेषाक्षेपेन निर्विशेषशब्देन निषेधाः तस्मात्कतिपयविशेषनिषेधपरतया बोधकाः निर्विशेषादिशब्दा
हानकृत्स्नविशेषनिषेधपराः तथा सति मातामेवं धर्मिविशेषवति स्यात् तस्मान्निर्विशेषशब्देन निर्विशेषवस्तुनि प्रमितिजनक इत्यर्थः बोधकत्वं प्रमितिज
नकत्वं अबोधकत्वमेवोपपादयति प्रकृतिप्रत्ययरूपेणेति प्रमितागमितविकल्पोति दुःस्थः तथा सति सर्वं दर्शितोपि पूर्वपक्षोपपन्न्यायात् [illegible] नानुप
पत्तेः पूर्वपक्षः अप्रमितेश्चान्त्यदूष्यः अप्रमितेश्चान्त्यदूष्य इति पूर्वपक्षस्तु प्रतीत एव न तु प्रमितः प्रतीतिसिद्धत्वाच्च दूषणमपि युक्तमेवेति चेत् तर्हि तुच्छस्यादिश
ब्दवत्तन्निर्विशेषशब्देन प्रतीतिर्जायते न तु प्रमितिः तस्मात्तन्निर्विशेषं वस्तु प्रतीतिं दृष्टमेवेत्यभिप्रायेण न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणमित्युक्तं निर्विशेष
वस्तुविषयप्रतीतिजनकत्वं नाप्यमितिनिषिध्यते प्रमितिजनकत्वमेव निषिध्यते तस्मान्न प्रमितापि नैव कल्प्यावकाशः अतो निर्विशेषादिशब्दाः कतिपयविशेष
निषेधपराः कृत्स्ननिषेधपरत्वे बाधानादेव न प्रमितिजनका इत्यर्थः एवं निर्विशेषवस्तुनो निष्प्रमाणकत्वमुक्तं स्वयंप्रकाशस्य वस्तुनः प्रमाणानपेक्षत्वाच्छ्रुतयो
भेदनिषेधपरा एवेति शंकते अथ स्यादित्यादिना प्रमाणानपेक्षत्वे वेदान्तवैयर्थ्यं स्यात् सर्वे शब्दा इति तद्गुणाराय यदि विशेषाः तदा दोषोपि विशेषा इत्यर्थः अ
नवच्छिन्नं अवच्छेदकं ज्ञातृत्वेयादि निवृत्त्या प्रतीत्यन्तमित्यर्थः स्वत एव प्रमाणान्तरनिरपेक्षं स्वयंप्रकाशवेति तेन दिव्यादिना केन शब्देनेति केनचिद्वेन तु स्वानिर्देश्यं न हि विशेष
निरसनीया अपि हि स्वविशेषनिरसने तु स्वत्वोपि हेतर आवृतत्वेन विशेषवत्तादि विशेषनिषेधे तु स्वापि निष्कृतं स्यादिति तत्परिहारयत्नं तु स्वकेन चित्प्रदेनेति देह
अमेव वेदान्तेषु अप्यपेक्षाणां ब्रह्मावाप्तिपदानां निर्देशार्थके न चित्प्रदेन तु स्वत्वोनिर्देश्यत्वमभ्युपगतं [illegible] प्राप्येणैकेन शब्देनेत्युक्तं [illegible] इत्यादि
इकयसविशेषवस्तुवत्वं लक्षणं इत्यत्राह प्रकृतीति तदेव विवृणोति साग्रबोधन इति [illegible] तत्त्वात् [illegible] बोधन इति धातु कृत्तं इदंवृत्तं वा
चिरूपपदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य दर्शनार्थं क्रियाविशेषय इति धात्वर्थत्वाद्यसंबंधत्वाच्च क्रियाविशेष इत्युक्तं न तु संदर्शनात्मकत्वात् क्रियान्तरस्वभाव
तंकस्वभावः स्वयंप्रकाशत्वे क्रियान्तराणि हि उरूपाणि लिंगसंख्यादय इति ज्ञानं इत्यादि शब्दानां लिंगसंख्याहत्वा धातुमात्रोत्थितत्वेपि देवेस्वरतु [illegible] मा
[illegible] प्रतीतिप्रत्ययभावविशेषविरहे कर्म कर्तृ १२
दिशब्दानां लिंगसंख्यैवत्वान्लिंगसं [illegible]

ज्ञानत्वयरूपार्थाभिधायिनः शब्दस्य व्यतिरेकमुखेनार्थकल्पनमयुक्तमित्यपि शब्दस्य भावः एवं शौक्त्यादिदृष्टान्ता न शरीरे वैषम्यमुक्तं ग्रन्थार्थे वैषम्यमपि
त्याह तत्तद्गुणनीलाकारतया भेदस्य वर्जनीयत्वादिति शौक्त्यस्य कस्यचित् अभूतत्वान्मस्तनमेव व्यावृत्तिः स्वरूपप्रतिपन्नध्यासासहत्वाच्च सत्तु न कस्यचित्
मेभूतं स्वरूपप्रतिपन्नध्यासासहं च तस्मात्स्वरूपातिरेकेण व्यावृत्तिरभ्युपगन्तव्येति भावः अथाकगुणानिषेधं चोदयति नचेति नहि ज्ञानं ज्ञानान्तरेण नव
भवतीत्यस्मात् ज्ञानस्वरूपत्वप्रतिपादनेन गुणनिषेधः सिद्ध इत्यर्थः परिहरति नैवमिति स्वरूपेत्यादि स्पष्टं तदाहेति धर्मं कञ्चिदद्दृष्टसाधर्म्यवर्यं तेन लक्षण
स्यादिति शंकापरिहाराय यावदात्मेति सूत्रमुदाहृतं जातिगुणयोः क्वचित् गुणिपर्यन्तत्वस्य लोके प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तद्वाचिशब्दानां तत्पर्यन्तत्वमाश्रितं तत्र तत्तु
ज्ञानस्य धर्म्यन्तरे दृष्टत्वं कथमित्यभिप्रायेण चोदयति कथमिति तत्र प्रमाणं दर्शयति यः सर्वज्ञ इति ज्ञानस्वरूपत्वश्रुत्यनुगुणं ज्ञातृत्वस्वरूपतां श्रुति
र्नयानन्तु ज्ञातृत्वश्रुत्यनुगुणं ज्ञानस्वरूपताश्रुतिर्नेयेत्यत्राह परास्य शक्तिरिति ज्ञातृत्वश्रुतीनां भूयस्त्वाद्दुर्बलस्य स्मृत्यनुगुणं कतिपयश्रुतिर्नेयत्वमर्थः
हेयेवहूनां वचनमिति हि स्मृतिः भूयसां स्याद्बलीयस्त्वमिति हि मीमांसकाः स्वाभाविकेति श्रुत्या ज्ञातृत्वादेः स्वाभाविकत्वं च परिहृतं ज्ञानशब्दस्य ज्ञातृपर्यन्तत्वं तु
कस्यचिद्वैरस्थिकं ज्ञातृशब्दस्य ज्ञानपरत्वे तु चत्वारस्तथा निरर्थकः स्यादित्ययमर्थो ऽपि सिद्ध इति न केवलं ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वं व्याप्तिविरुद्धमित्यत्राह ज्ञानस्येति एक
स्य धर्मिद्वयत्वस्य ज्ञानान्तराश्रयत्वेन तु न श्रुतिविरोधः उपपादितप्रकारेण व्याप्तिविरोधश्च ज्ञानं कस्यचिद्धर्मी तेन दृष्टमिति तत्वापि तुल्यश्रुतिवलात्स्वीकर्तव्यं च
तनिनैव ज्ञानाश्रयत्वसंभव इति वदीमुखेन व्याप्तिविरोधः परिहृतः परपक्षे स्वधर्मभूतस्य ज्ञानत्वव्यवहारकल्पनानुपपत्तिदूषणं वोक्तं भवतीति सूत्रस्य
दिसाम्यं ग्रन्थप्रवृत्तेरर्थद्वयमान्तरमाह नत्विमित्यादिना लक्षणस्यादित्यर्थः नान्यार्थविरुद्धमुख्यवृत्तेरपि तात्पर्यानुगुणलक्षणं प्रवर्तेति चोदयति यत्कोऽपीति
तमुरीरं विशदयति यथेति परिहरति नैतदित्यादिना अन्यत्र पदस्यापि न लक्षणेत्यभिप्रायेण पशब्दः विरोधाभावं विवृणोति एकस्येति क्रियाद्वयं नेत्यत्राह
इत्यानेनेति तथापि देशद्वयसंबन्धोविरुद्ध इत्यत्राह देशद्वयेति कालद्वयसंबन्धविरोधेनाविकल्पप्रसङ्गा देशद्वयसंबन्धाविरोध इत्यर्थः यज्ञादिविधानानुपपत्ति
स्याभिप्रेत अथपरद्वयलक्षणायां दूषणमाह लक्षणायामपीति लक्षणाभावेन व्याप्तिदृष्टे सोऽयं देवदत्त इत्यादि लक्षणा न स्यात् तत्रतत्त्वं भागवगतार्थवि
रोधाल्लक्षणैव स्यादित्यत्राह एवमप्यापीति जीवात्मत्वं जीवनादानत्वं रूपैक्यं शरीरप्राणेनैव भावेन धारणमिति तत्र दृश्यते तजीवात्मपदेनेति यद्वक्तं
तदर्थविरुद्धमुख्यवृत्तेरपि तात्पर्यानुगुणलक्षणप्रवर्तेति श्रुत्यापोहं अस्य दूषणान्तरं चाह यथाभूतयोरिति यथाभूतयोर्द्वि विशेषणविशिष्टयोः न तारतम्यं नत
द्विशेषणपरित्यागेन शब्दप्रतिपन्नविशेषणपरित्यागस्य सामानाधिकरण्यप्रतिपाद्यत्वस्यान्तरनुगुणमालक्षणायोवलीयस्त्वं यद्विशब्दं प्रतिनिमित्तत्वपदे
तन्तद्विशेषणपरित्यागे सामानाधिकरण्यं [illegible] नानुगुणभावनाद्यलक्षण वलो
यसीत्यर्थः विशेषणान्वयापेक्षानुगुणं इत्यत्राह भिन्नेति विशेषणपरित्यागरूपानुपपत्तिभिः न्यायस्याह तथाभूतयोरिति एवं शंकापरिहारः कृतः प्रवृत्तिनि

एवं च तद्धितत्वाद्यास्य भेदेन सविकल्पनिर्विकल्पयोर्वैषम्यमित्यभिप्रायः एवं गाङ्गेयाभेदं वक्ष्यति अत एवेत्यादिना एकस्य ह्यात्मकत्वं चेन्न विरुद्धं यत्तु भिन्ना
भिन्नरूपेण ह्यात्मकत्वं विरुद्धमित्यर्थः अत एवेत्यत्राभिमतमर्थं विवृणोति संस्थानस्येति भेदाभेदे वक्तारो हेतवः सहोपलम्भनियमः समानाधिकरणप्रत्ययः ए
कशब्दानुविद्धप्रत्ययः प्रथमपिण्डग्रहे भेदकाकारग्रहणादभेदग्राहिप्रतिपत्तेरिति प्रथमद्वितीययोर्न संस्थानस्येत्यादिना प्रकारत्वादेव नियतप्रकारत्वादित्यर्थः
अपृथक्सिद्धधर्मत्वात् पृथक्प्रतिपत्त्यनर्हत्वमिति यावत् तत्कृतः पृथगनुपलम्भसहोपलम्भनियमस्तावत् संप्रतिपन्नो को ऽपि भिन्ने प्रचन दृष्टः तत्र सहभावो भेदसा
धकः द्वयोरेव हि सहभावः नियमांशस्तु नोभयत्र किं च भेदसाधकसहभावस्य नियमो भेदनियमसाधकः एकसामग्रीवेद्यत्वे सति भिन्नसामग्रीवेद्य
त्वाद्धि सहोपलम्भनियमाभावः अत्र तु पृथक्सिद्धत्वे सत्येकसामग्रीवेद्यत्वात् सहोपलम्भनियमः न तु भेदात् तत्र तृतीयप्रत्ययपरिपेक्षः सामानाधिकर
ण्यप्रत्ययः पृथक्सिद्धप्रकारत्वादेवोपपद्यते एकशब्दानुविद्धप्रत्ययोऽपि धर्मैक्यात् न तु धर्मधर्मिणोरैक्यात् इति हेतुत्रयपरिहारः प्रकारत्वादेवेत्यादि
नाभिप्रेतः प्रथमपिण्डग्रहणे भेदाग्रहः संस्थानस्येत्यादिना परिहृतः कथमुच्यते व्यावृत्त्यनुवृत्त्यग्रहणाद्धि भेदाग्रह उच्यते न केवलं व्यावृत्त्यनुवृत्ती
एव भेदकधर्मौ विशेषणविशेष्यभावो ऽपि भेदकः प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि इत्थमिति विशेषणविशेष्यभावेनैव ग्रहणात् भेदोऽपि गृहीत एव एवं प्र
गतभेदाभेदनिरासः कृतः पूर्वपक्षस्तु न हि वेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपरत्वं तत्र वेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपरत्वे तत्र वेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपरत्वे
ऽपि केनचिद्विशिष्टेन ब्रह्मणो निर्देश्यत्वात् स्वयंप्रकाशत्वात्तिरोधानं अत्यासत्तान्निष्ठतिभ्यां च सविशेषत्वमुक्तम् अत्र वेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपर
त्वमेवानुपपन्नमित्युच्यते अपि वेत्यादिना तदुपरागविशेषास्तदारोपितविशेषाः कैत शब्दा निषेधकाः इति चोद्ये उत्तरं वक्ष्यन् देशकाले वेत्यर्थः
पूर्वं सद्विद्याया निर्विशेषपरत्वनिरासाय विशेष्य ग्रहणं वाक्यात् इदानीं तस्याभेदनिरासपरत्वमाशङ्क्य निराक्रियते वाचेत्यादिना वाचार
म्भणमात्रत्वात् न वाचालम्बनमात्रत्वात् व्यावहारिकत्वात् अपारमार्थिकत्वादित्यर्थः यत्र कारणतयोपलभ्यते तत्तु मात्रमिति कार्यं चानुवर्तमानं का
रणं सन्मात्रं यद्वस्तु तदेवेत्यर्थः शङ्कितमर्थं दूषयति नैतदित्यादिना वाचारम्भणमिति वाक्यस्यार्थः पूर्वापरसंगतो वाच्यः स च तन्मते नोपपद्यते इति वक्तुं
पूर्वोक्तांशमनुवदति एकस्मिन्नित्यादिना विकाराद्यवस्थाविशेषेणेति विकारः कार्यावस्था अत्र शब्देन कारणावस्थाविवक्षिता नानारूपं नाना
पस्थं वाचारम्भणमिति वाक्यस्यास्पष्टत्वात् स्पष्टयति चेति कर्मणि ल्युडित्यर्थः व्यवहारेणेति प्रयोजनकतया हेतुत्वमित्यर्थः नामभेदात्कार्यभेद
त्वे शङ्कितोक्तेरन्तरत्वे नाशङ्क्यत तत्परिहरन्वाक्यार्थं योजयति पिण्डरूपेणेत्यादिना पूर्वोक्तेनार्थ उक्तः अत्रान्वयार्थः उच्यते नाना संस्थानेनाम
धेयाभ्यामिति व्यन्वितमित्यर्थः इत्थं माचेतनीयाकानेदि वा तदानाम्यामारभ्यते गालेन्यते संबध्यते मृत्तिकेत्यर्थः वलयो रुचकः प्रसिद्धेति ग्रा
लिः स्पर्शाह सयोगितिने वद्धकाः व्यवहारेणेति प्रयोजनेनानाम संस्थानेन नामधेयव्यवहारैरित्यभूतमिति वा तैः संबध्यत इति वाक्यार्थः भेदनिरासपर
त्वे दूषणान्तरमाह गालिचेति प्रमाणान्तरेण युक्त्या चेत्यर्थः इत्यनेन वाक्यार्थं ... युक्तो मृत्याभासता न क्ष्यातेति

त्वविरहे हि द्विचन्द्रभ्रमालेपेक्षेन तस्मादित्यर्थः अत इत्यत आह अन्यस्य साधनस्याभावे न यो विषयानुविधेयत्वव्यवहारः स तु न तथा हि न ह्याकाशत्वं तथा साधितमित्यर्थः तथे
वं धारावाहिकेन सत्त्वव्यवहारे तु न त्वे हि स्वयंप्रकाशत्वानुमाने हेतुः एवं निर्विशेषत्वे स्वयंप्रकाशत्वानुपपत्तिरुक्ता निर्विशेषस्य ग्राह्यादिकाविषयानिवृत्त्यनुपपत्तिमाह
विशेषस्वरूपे त्वादिना कृत्स्नं ज्ञातव्यावशेषरहितं ग्रहसंभवः कथमित्यत आह नहीति कृत्स्नावभासे ध्यामाभासो गात् अनवभासमानांशः स्तीकार्य इत्यर्थः अनेन वि
शेषानांशसंभवादेव न स्वप्रकाशाभावेऽप्यारब्धानुपपत्तेन तस्मादशानांशेऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ननु श्रुति नहि पुरोवर्तिमात्रविषयो भ्रमः सिद्धिशक्ते भ्रमनिवर्तकं ज्ञा
नं तु अज्ञानस्यैवकांशविषयज्ञानमेव भ्रमनिवर्तकं तस्माद्भ्रमस्य पूर्वमज्ञातांशसंभवएवनिवर्तकज्ञानस्य निवर्तकत्वमित्यर्थः निरोधाननिवृत्तौ सत्यामेकोवि
शेषाभ्युपगमः कृतेन एकस्मिन्निति सप्रकृत्सनाविशेषत्वं भवतीति उपलक्षणत्वव्यावृत्त्यर्थं विशेषणशब्दः ज्ञाप्यत्वसिद्धये तु स्वगता आसन्निवर्तकत्वसिद्ध
ये च विशेषणमित्युक्तं न ह्यन्यगतधर्मज्ञानेनान्यविषयभ्रमनिवृत्तिः पुरोवर्तिगतशुक्तित्वधर्मज्ञानेनैव हि तेनैव हि रूप्यभ्रमनिवृत्तिरित्यभिप्रायः अत इति सह्यन्य
निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य निर्विशेषविषयत्वमाशंक्यापुदस्यति निर्विकल्पकमपि सविशेषालम्बनमेवेत्यादिना बौद्धादयः सर्वविशेषशून्यत्वं निर्विकल्पकमाचक्षते तद
ले योग्यानुपलंभनिरस्तत्वात् यत्किंचिद्धि वस्तु गगनादि व्यावृत्तं प्रतीयते सर्वं सामान्याकृतं वा प्रतीयत इति तेनाकारेण सविशेषत्वात् न तु अविशेषस्य व्यक्तंजाति
गुणद्रव्यादीनामन्योन्यसंबंधं विना पृथक्पृथगुपलंभो निर्विकल्पकप्रत्यक्षमिति केचिद्वदन्ते तद्योग्यानुपलंभनिरस्तं कल्प्यते चेत् तत्र कोऽहेतुः देवदे
त्तादिषु विशेषणविशेष्ययोः पृथगुपलंभपूर्वकसहोपलंभदर्शनादिति चेत् किं संबंधवेलायां उत संबंधवेलायां प्राक्संबंधवेलायां पृथग्ग्रहणमसंबंधप्रयु
क्तं न विशेषणविशेष्यभावप्रयुक्तं संबंधवेलायां तु विशेषणविशेष्यभावेनैव ग्रहणं तस्मान्नियमेन संबंधं विना जातिव्यक्त्यादीनामसंबंधप्रयुक्तं पृथग्ग्रहणं तु न
स्ति नियमेन संबंधे विगंधस्य पृथिव्यादिषु पृथगुपलंभ इति चेन्न तद्भिन्नसामग्रीवेद्यत्वात् न तु विशेषणविशेष्यभावात् तस्माद्युक्ति व्यक्त्याद्यवेक्षसामग्रीवेद्य
त्वे सति संबंधनियमान्न पृथग्ग्रहणमुपपद्यते इति विशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षं न स्यात् प्रथमपिंडग्रहणं निर्विकल्पकं द्वितीयादिपिंडग्रहणे सविकल्पकमि
त्यस्यार्थस्य हि द्वयाकारेण निर्विकल्पकस्य सविशेषविषयत्वादर्शयति निर्विकल्पकेत्यादिना कुतः सविशेषविषयत्वमित्यत आह ग्रन्थयेति प्रथमपिंड
ग्रहणेऽनुवृत्त्यग्रहणं हि त्वादि ग्रहणं नोपपद्यत इत्यत आह वस्तुसंस्थानेति नह्यनुवृत्ति जातिः अपि तु अनुवृत्तेव जातिः अनुवृत्ता जातिरनुवृत्तिरिति मत्वा काका
रः तस्मादनुवृत्त्यग्रहणेऽपि इदमित्थमिति ग्रहणोऽस्य संस्थानाद्विशिष्टितत्वेन एकव्यक्तिसंबंधरूपानुवृत्त्यग्रहणमनेकव्यक्तिग्रहणे रूपसामग्रभा
वात् तस्मान्निर्विकल्पकं सविशेषविषयमित्यर्थः निर्विकल्पकेऽपि गोत्वादि गृह्यते चेत् निर्विकल्पकसविकल्पकयोः को विशेषः कृत्यत्र विशेषग्रह
णकतिपयविशेषाग्रहणं च कतिपयविशेषाग्रहणाद्भयमथ तुल्यमित्यत आह द्वितीयादिपिंडेष्विति अनेकवस्तुनिष्ठ नानात्मन्नन्न वस्तु संस्थान सादृश्य सम
पिंडग्रहणस्य द्वितीयादिग्रहणस्य च निर्विकल्पकसविकल्पकशब्दोऽभिधेयौ चाचक्षते इत्यत आह संस्थानरूपेति संस्कारप्रयोजनपुरुषस्य प्रथमपिंडग्रहणे
[illegible] तत्वसामग्रीभेदेनानुवृत्तिधर्मविशि
नानुवृत्तिग्रहणमिति चेन्न हि द्वितीया [illegible]

२८

तात्माख्यातं तस्यानुपपन्नं कालविशेषेण सत्त्वप्रतीतिः नहि महाप्रलयसमये क्षणिकत्वमुच्यते क्षणिकवादिभिः तन्निरासेपि वैशेषिकमतनिरासः प्रतिज्ञातस्यार्थस्या
पादित एव तन्निरासेन क्षणिकशून्यवादनिरासस्यार्थेनः कुतः स्यात् कथमसतः सज्जायेतेति वाक्यं कारणासत्त्वपरं प्रतीयत इति क्षणिकवादनिरा
सानुगुणमिति चेत् न तस्याप्युपक्रमभूतकार्यासत्त्वपरमतोपन्यासस्य वाक्यस्यानुगुणार्थत्वेन वर्णनीयत्वात्तस्य एवमुपक्रमानुगुण्यमभिप्रेत्य सदेवेदमग्र आ
सीदित्यारभ्येत्युक्तं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यान्तरंगतयापेक्षितो वैशेषिकमतनिरासः एतन्निरासे शून्यवादादिमतनिरासोपि सिद्धः एवमुपक्रमवाक्य
स्यव्याख्यानुगुण्यात्प्रतिज्ञातार्थोपपादकस्यान्तरंगत्वेनापेक्षितत्वाच्च वैशेषिकमतमेवात्र निरसनीयं कुतस्तुखल्वित्याद्युपादानं तस्यार्थमाह प्रागसत इत्य
निरहेतुकेत्यर्थः इति हेतुशब्दस्याश्रये पर्यवस्यति आश्रयस्यापि हेतुत्वात् उत्पत्तिर्नाम सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरयोग इति वाचारंभणमित्यादिवाक्येनाप्युपपा
दितमिति तन्नयुज्यते कुतस्त्वित्यादिवाक्येनासत्कार्यवादो निरस्यते उत्पत्तिर्नाम ह्यवस्थाविशेषः तदाश्रयभूतं द्रव्यं पूर्वमसच्चेदुत्पत्त्याख्यावस्था निराश्र
याकथं भवतीत्यर्थः कुतः आश्रयरूपाद्धेतोः एवं स्यात् उत्पत्त्यवस्थायाः स्यादिति शून्यपक्षराद्धः उत्तरवाक्यसंगतिमाह तदेवेति निराश्रयावस्थास्वीकारबा
धकं दर्शयतीत्यर्थः अथमतन इत्यादिवाक्यं व्याचष्टे असत उत्पन्नमिति असतः सज्जायेतेन असत्कार्यं सज्जायेतेत्यर्थः सदेव घटो जात यद्यपि
मृत्तिकायाञ्च घटो जात इतिवदयं निर्देशः कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रागुपपादितं मन्वानेनैवं निर्दिष्टं इह सत्कार्यवादस्याविशिष्टपरः विशिष्टवस्तु
पूर्वमसद्व्यपदेशः तज्जगतोवस्थायाः अव्यक्तत्वादिविशिष्टमव्यक्तस्यादिति अर्थः सच्चेत्तत्कथमुत्पत्तिरूपयुक्तमित्यत्राह सतः सतः इत्यत्र वैशेषिक
मतनिरासः एवायं क्षणिकवादनिरासः कथं कुतः स्यादिति शंकायां हेत्वन्तरमाह एतेन इदं भवतीति अत्र सत्कार्यवादः कीदृशः तस्मि
न्सति प्रज्ञाताख्यासिद्धिः कथमित्यत्राह तथाहीति दण्डचक्रादेरपि निमित्तशब्दस्याधिष्ठानत्वे प्रसिद्धिप्राचुर्यात् तन्निमित्तकारणं प्रकृतिशब्देनोच्यते अ
वयवाख्यमिति अवयवा अपि बहवोऽल्पपरिमाणाः अवयव्येकं बृहत्परिमाणमित्यनेन संस्थाभेदपरिमाणभेदयोर्हि द्रव्यान्तरत्वसाधकहेतवो विव
क्षिताः अन्यस्य कार्यस्य कथमपीत्यवस्थातो द्रव्यान्तरत्वं ज्ञानतादि न संभवतीत्यर्थः द्रव्यभेदहेतवः कथं निरस्यन्त इति चोदयति कथमिति पृच्छति
कारणेति संप्रतिपन्नत्वेवेति असमवायिकारणत्वेन संप्रतिपन्नस्येत्यर्थः द्रव्यान्तराभ्युपगतिः किं दर्शनात् उत कल्पनात् न तावद्दर्शनं कल्पके बुद्धि
शब्दकार्यान्तरादेरवस्थाविशेषेणान्यथासिद्धाः आलोकेनैते गाढानि निश्चेयको यसमाज इत्यादिषु बुद्धिशब्दान्तरादेरवस्थाविशेषहेतुकत्वदर्शना
त्घटपटादिषु द्रव्यभेदहेतुकत्वमास्ते शेते इत्यादिष्ववस्थाभेदकत्वं च दृष्टमित्यत्र किं नियामकमिति चेत् आस्ते शेते इत्यादिषु बुद्धिर्द्रव्यस्याभिन्नाया
अवस्थाभेदहेतुकत्वं ज्ञायते एवं मृद्घटादिष्वपि द्रव्यस्याभिन्नाया अवस्थाभेदहेतुकत्वबुद्धिशब्दान्तरादेर्ज्ञायत इत्यर्थः कथं निरस्यत इति शंकायां
द्रव्यान्तरादर्शनाच्च निरस्यत इत्यन्वयः [illegible] एवं नात्र क्षणिकमतनिरासः क्रियते अपितु वैशेषिकमतनिरासः क्रियत
इत्युक्तं तस्य माध्यमिकमतनिरासपरत्वमाशंक्य निराक्रियते नोन्नयादिना निरपेक्षं न तत्सर्वं कथंचन [illegible] स्थानमभ्यासमेव कर्माधिष्ठानं चर्कि २८

द्विरिति भावः एतदिस्यादि स्पष्टं सदेवेति वाक्यस्य भेदःकिं एतस्यत्वमाशंक्य दूषयति सदेवेत्यादिना सर्वे इत्यनेन ज्ञाननभेदा विवक्षिताने कामपि सजातीयभेदात्तंनतत्वे
तत्वान् नैन हि दृष्टांतवाक्यानुगुण एवं दार्ष्टांतिकवाक्यस्यार्थो वर्णनीय इत्यभिप्रायेण दृष्टांतवाक्यस्यार्थमनुवदति कार्यकारणेत्यादिना सदेवेत्यादिवाक्ये
न तत्त्वदोषस्यापि तानेकविशेषानदर्शिपिनु विशेषस्यावकपदानुपादते इदमग्रे सदेवासीदिति नायमन्वयक्रमः सदेवेदमग्र एकमेवासीदिति ह्यन्वयः त
स्मात्फलितानि विशेषान्वतं तदुपस्थापकपदान्युपात्तानि उपस्थापितविशेषा नाम अग्र इतीति तदापतिरूपा क्रियाभित्वनेनासीति परस्यार्थ उक्तः तद्वृत्तं
माह सदस्यतो चेति सदेव चेतदानीं को विशेष इत्यत्राह एकमेवेति एतस्मिन्प्रतिपादिते विभक्तनामरूपत्वेन भविष्यतो विभक्तनामरूपत्वे प्रतिपादितं इति भाव
वस्याविशेषवचनः प्रागवस्थायोगादुपादानत्वमिति लक्षणादुपादानत्वं प्रतिपादितं भवतीत्यर्थः अद्वितीयपदं व्याचष्टे अन्यत्रेति सर्वविलक्षणत्वादिति विलक्षणधर्म
लाद्विलक्षणधर्मयोगादुपपन्नः यथा जलादिविलक्षणधर्मात् दहनरूपत्वधर्मयोग इत्यर्थः अस्य एवमेव तत्वान्यथानिमित्तांतरप्रतिपाद्यपक्षादुपादानांतरनि
षेधः कार्यः तस्मात्सुगममेवोपादानत्वप्रतिपादनमनंतरं निमित्तांतरनिषेधस्तत्रोपपन्ने तेन सामान्यवाक्यस्य नायमर्थ इति शंकायामाह सर्वशक्तीति तस्य सदग्र
आसीत्तनो वै सदजायत तदात्मानं स्वयमकुरुतेति वाक्यैः सर्वशक्तियुक्तत्वादेवेत्यादिसिद्धये दिति हि तेन किं सिद्धं तन्मित्यादिवाक्यं कथं दृष्टांतमाह अन्यथैवेति निमित्त
कारणमात्रमनुक्तमेवेति यस्य धातिरिक्तं वनादि धारयन्निमित्तस्यार्थो अभिप्रेतः अयमर्थः जगदुपक्रमे एव तत्प्रतिपाद्यते श्रुतयः उपादानत्वपूर्वकं निमित्तांतरं इति
प्रस्तोपक्रमेण तत्प्रतिपाद्यत्वस्य नयोऽप्रमाणमेवेतन निमित्तत्वपूर्वकमुपादानत्वं इतीति किं सिद्धं तन्मित्यादिवनशाद्वे नाधिकरणकारकविवक्षितत्वं तस्य
हेनोपादानत्वे निष्ठत्व दृष्टिरिति वहुत्वेन तात्पर्यं गतिरिति पाशानि तिचन हेमनी विषणः किं यूयमेवं पृष्टत्वस्य थः यदृष्टाति हेत्विति निमित्तत्वस्य संप्रतिपन्नत्वात्तदा
न्पदर्शने अभिकरणमुपादानत्वमिति स्त्रस्यकलकारकव इति वेत्युत्तरमाह उत्सवनमितिगाधिकरणकारकं सर्वकारणलक्षणार्थे चोद्यपरिहाररूप
णेवुस्तणएव सर्वविधकारणत्वापपादने किं प्रयोजनमित्यत्राह सामान्यतो दृष्टेनेति तस्मात्सदेवेतिवाक्यस्यास्तद्युक्त एवार्थ इत्याह अत इति निषेधांशविशेष
णमनुवादस्यादि निशंकायामादिशब्दोपात्तविशेषानवदन् परिहरति प्रभुतेत्यादिना अग्र इति ज्ञाता इत्यनेन निषेधार्थमनुवाद इत्येतन्यदिहत यो ज्ञना
पूर्वसत्कार्यवादोपन्यासनिरासवाक्यस्याव्याख्यानत्वात्तदिदानीं व्याचष्टे यत्तु इत्यादिना अग्रादिशब्दादनुप्रवेशादयः कार्यकारणभावादेः परमार्थस्य वस्तु
न एव प्रवृत्तमिदं सिद्धं प्राक्करणं कार्यकारणभावस्यापारमार्थ्ये असत्कार्यवादनिषेधोनुपपन्नः सर्वं हि परमार्थं कार्यमेवापरमार्थभूतं चेत्तस्य तत्त्वप्रति
पादनेन सदुक्तं तस्मादसत्कार्यवादनिरासः सत्यत्वपक्ष एवोपपन्न इत्यर्थः असदेवेदमित्यादिकं वाक्यं माध्यमिकपक्षप्रतिक्षेपपरं संकरेण व्याख्याने
तदनुपपन्नं असदेवेदमग्र आसीदित्यग्रशब्दाभिधेयकालविशेषे असत्त्वप्रतीते नेहि शून्यवादी कालविशेषशून्यत्वं ब्रवीति शून्यवादनिरासमात्रे
कविशेषेणन सर्वविज्ञानं च प्रतिज्ञातं [illegible] कार्यस्य वास्तवत्वे हि माध्यमिकाभिमतं

देनुकथमसतस्सज्जायेतेति कारणसत्त्वकार्यसत्त्व च प्रतीयत इति न शून्यवादनिरासपरमिदं वाक्यं अतः सांख्यवादनिरासपरमिति भास्करे

तं स्वामित्वं शैवे स्वरूपत्वं शाहेनोच्यतेऽस्य परदर्शनार्थत्वात् प्रकरणेऽक्तस्य सर्वमिदं प्रशास्तीत्युक्तो नियमनं यमः सेतुर्विधरण इत्युक्तो धारकत्वे चोक्तम्भ
वति एवं पतित्वनियन्तृत्वधारकत्वैः शरीरस्यात्मशेषत्वनियाम्यधार्यभूतस्य जगतः शरीरत्वाच्चेतनाचेतनवस्तुशरीर इत्युक्तम्भवति सर्वप्रकारसंस्थितः सर्व
प्रकारविशिष्टः एवं प्रकारैकसत्त्वस्य हि तत्त्वान्विषेयसविहितत्वं तिरिक्तविषयत्वात्सर्वप्रकारैर्नानात्वनिषेधपर्हीति दर्शयितुमित्यर्थः नभवदभिमतमि
ति सजातीयस्वगतरूपकृतनानात्वं प्रतिषिध्यत इत्यर्थः उक्तन्यायकलापेन सर्वोऽस्तु नये निर्वाहः इत्याह सर्वोऽस्तीति निषेधवाचकः इति हि पूर्वोक्तं
ऽगतस्तद्देवोपशेहने एवं ब्रह्मस्वाज्ञानपरकस्य श्रुत्यर्थेन तत्त्वं दर्शितं न च श्रुत्यायायेन तत्त्वं दर्शयति अपि चेत्यादिना श्रुतिन्यायाचेतमिति हि पूर्वमुक्तं कोऽपि चेति
न केवलं श्रुत्यपेतत्वमेव अपितु न्यायापेतत्वं चेत्यर्थः तिरोहितस्य स्वरूपस्य हि भेददर्शनं तत्र तिरोधानदूषणे नैव परमलं शमूलमुन्मूलितं भवती
ति तिरोधिं दूषयितुः तन्मतमुपन्यस्य तदनुपपत्तिं प्रतिजानीते निर्विशेषेत्यादिना कथमित्यत्राह तिरोधानं नामेति प्रकाशनिवृत्तिस्तिरोधानमस्तुवोः
किमित्यत आह स्वरूपेति नित्यविभुमित्यादिश्रुतयोरुभयोरितरत्वं वदति गच्छन्ते न हि परत्वमित्यादयस्तिरोधानेव दंति एवं वित्यत्वात्तिरोधानलक्षणस्व
कोऽपि श्रुतिप्रतिपन्नत्वानुनित्यत्वमिति शङ्कायां श्रुतिरपयोजकार्थत्वं नेति मित्यभिप्रायेणाह प्रकाशपर्यायमिति वाद्युनेत्रैरिव ज्ञानस्य जडत्वमनोक्तं चेत्य
काशस्य तद्व्यतिरिक्तत्वात्तन्निवृत्तिः स्वरूपनाशेन स्यात् न च तथाभ्युपगतं ब्रह्मणो न स्वरूपं ब्रह्मज्ञानं च स्वयं प्रकाशमिति चाभ्युपगतमित्यभिप्रायेण प्रका
शपर्यायमित्युक्तं तिरोधानं प्रकाशनिवृत्तिः तस्मात्स्वयं प्रकाशरूपस्यास्य नित्यं तत्त्वाविद्यातिरोहितमिति व्याहतमिति नमर्थं श्रुतिं न प्रतिपादयतीत्यर्थः एवं स्वयं
प्रकाशत्वश्रुतिं तिरोधानश्रुतिमुभयं सं दूषयित्वा त्वया व्याहतार्थ उक्तः स्यादित्युक्तो उक्तार्थविरूपं पद्यन्नन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरस्याज्य इत्याह अविद्ययेति अविद्यया
प्रकाशस्तिरोहित इत्यस्यार्थः प्रकाशस्य प्रागभावः प्रध्वंसाभावो वेत्यर्थः तत्रानुत्पाद्यस्य प्रकाशस्य प्रध्वंसाभाव एव तिरोधिः स्यादित्याह प्रकाशस्येति एवं तिरोधा
न श्रुतिं प्रदूष्यानेन त्वया स्वयं प्रकाशत्वश्रुतिस्त्याज्या स्यात् स्वरूपनाशप्रसङ्गादित्युक्ते अथ स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमे तिरोधानश्रुतिस्त्याज्या स्यादित्याह प्र
काशानित्य इति सत्त्वनिर्वचनीय एवेति व्याहतत्वादयमर्थो विद्वत्सन्निधौ वक्तुमयोग्य इत्युपालम्भः उक्तदोषः स्त्रीणामपि परं जातीति चोदयति न
नु चेत्यादिना भवतोऽपीति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानघन एव प्रज्ञानघन एवेत्यादिभिर्ज्ञानस्वरूपत्वं त्वयाभ्युपगतं च सचाति गच्छायत स्वयं ज्योति
र्भवति आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेत्यादिभिः स्वयं प्रकाशत्वमभ्युपेतं तस्येति तयापि तिरोहितत्वाच्च शक्तिहेतु त्वसंहितेत्यादिभिः तिरोधानमभ्यु
पेत्य देवत्वाद्यध्यासस्यार्थमित्यर्थः त्वत्पक्षे दोषाधिक्यमस्तीत्याह किं चेति प्रयोजकतुल्यं चेत् कथं दोषाधिक्यमिति चेत् तदुच्यते भेदवादिना स्वरूपत्व
शिष्याचार्यबद्धमुक्तादिव्यवस्थाः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपेताः तिरोधाने न सर्वात्मना स्वरूपनाशे सति प्रामाणिकानेकव्यवस्थाभङ्गः स्यात् प्रसङ्गदेतु
व्यवस्थानां काल्पनिकत्वान्न तद्भङ्गो दोषाः त्वत्पक्षे तु स्वरूपनाशः प्रसङ्गात् प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतानेकव्यवस्थाभेदप्रसङ्गश्च दोषाधिक्यमि
ति भाव परिहरणीय इत्यस्यायमभिप्रायः सर्वत्र हि जातिवदीप्रयोगः परिहारसाम्याभिप्रायेण ऽन्यथाप्रतिवादीनिष्प्रयोजनानर्हत्वं चारस
त्वमपि चोर इत्युक्तो दोषपरिहारः [illegible] पि यस्त्वयायपरिहार उच्यते सो १५

नस्यापारमार्थ्यस्य संभवस्तत्राह तथेति एकशब्देन सज्जातीयादिभेदनिषेधः सत्यमेवं तथैव कारणाधिष्ठानापारमार्थ्यं च्यावृत्तिः अधिष्ठानापारमार्थ्ये अधि
ष्ठानांतरस्यावश्यंभावात्तस्याप्यपरमार्थत्वादधिष्ठानांतरापेक्षायामनवस्था स्यादिति तस्मात्सत्यमधिष्ठानमित्यभिप्रायः परिहरतीति तेनेत्यादिना
प्रसक्तत्वादसत्कार्यवादनिरासः क्रियत इत्युक्तमित्यन्वयः प्रतिज्ञादृष्टान्ताभ्यां सत्कार्यकार्यवादस्य प्रस्तुतत्वात्तदुपयोगित्वेनासत्कार्यवादनि
रासः क्रियते ननु निरधिष्ठानभ्रमासंभवज्ञापनायासत्कार्यवादनिरासः क्रियत इत्यर्थः ऐतत्त्वं न रं चाहमभवत्यस्य इति तद्देवापयादयति यस्तीति यस्य
मत इत्यर्थः दोषाश्रयत्वं च दोषसंबंधश्चेत्यर्थः तस्य मत इत्यर्थः अधिष्ठानायापारमार्थ्यभ्रमासंभवः किं दर्शनादुच्यते अथ युक्तिमित्याशंक्य नेद
र्शनादित्युक्तदोषाश्रयत्वादेरप्यपारमार्थिकत्वं न कश्चिद्दोष इति दोषादेरपि पारमार्थ्यमभ्युपगंतव्यं स्यात् युक्त्यापारमार्थ्यं कल्प्यते चेत् तर्हि दोष
स्याप्यपारमार्थ्ये दोषांतरापेक्षत्वादनवस्थाप्रसंगात्तस्यापि पारमार्थ्यं स्यात् तज्ज्ञानवत्त्वाद्दोषपरिहाराय स्वरूपानादित्वं प्रवाहानादित्वं [illegible] त्वे स्व
यं निर्वाहकत्वं वा यद्युच्यते तर्ह्यधिष्ठानेऽपि तुल्यमिति न तत्पारमार्थ्यसिद्धिः अनादित्वेऽप्यनवस्था दुष्परिहरा अज्ञानादेरेव जीवभेदस्यापरमार्थस्य दोषमूल
ताभ्युपगमात् एवं भ्रमस्य हेतुनिरधिष्ठानभ्रमासंभवस्य दुरुपपादत्वात्तदुपपादनायासत्कार्यवादनिरासोऽनुपपन्न इत्यर्थः यानि श्रुतिवाक्यानि निर्विशेषपर
त्वेन परैरुक्तानि तेषां भेदनिषेधपरत्वमपि निरसनीयं सा द्विधा नेतरशोधकवाक्यानां भेदनिषेधपरत्वं व्युदस्यति एतत् शोधकवाक्येष्वपीत्यादिना स ए स
द्वियाद्विषु भेदनिषेधपरत्वमाहेत्यपि इति निषेधकं दोषं मन्दा चक्रमयात आदेश इत्यादिकं भेदनिषेधपरं शंक्यते अथात इत्यादिना किमत्रेति [illegible]
र्थः प्रमाणांतरागोचरस्य विहितस्य निषेधायोगात् किंचिदपि निषेद्धुं शक्यमिति भावः निषेधं शंकते इह चावेति पूर्वाभिप्रेतमर्थं वदन्परिहरति [illegible] रू
पत्वेन प्रतिज्ञातत्वान्निषेधार्थमनुवाद इति वक्तुं न शक्यते तेन स्याद्दधीयत एवेति विहितस्य निषेधो नोपपद्यते यथा सति वेदस्य विप्रलंभकत्वेन निषेधवा
क्यमप्यप्रमाणं भवेदित्यर्थः एतदनुगुणन्यायप्रतिपादकं प्रमाणवचनमाह प्रक्षालनाद्धि तियद्यापंकोपलेपनतः प्रक्षालनादपि तद्दस्य श्रेयस्तथा अपूर्वं भ्र
मारोपणं तन्निषेधादपि मौनमेव वरं नहियं कोपलेपनप्रक्षालनायासस्य प्रयोजनं विद्यते एवमपूर्वभ्रमारोपणतन्निषेधायासस्य प्रयोजनत्वाकांक्षस्य प्र
योजनपर्यवसायित्वं न स्यादिति बुभुत्सितस्य ग्राह्यं शास्त्रमनारंभणीयं स्यादिति भावः एवं लोकार्थ [illegible] ती नापृच्छति रुद्रति निषेधवाक्यार्थः
निषेधवाक्यस्यार्थः [illegible] सिद्धांती सूत्रकार इति उदाहृतसूत्रं व्याचष्टे उत्तरत्रेत्यादिना उत्तरत्रशब्देन [illegible] इति पदं व्याख्यातं भूयो बहुतरमित्यर्थः
नादभिप्रेतोक्तगुणगणस्येति स्वरूपान्यथाभावारूपविकारस्यादाचि [illegible] स्य शब्दवाच्यो जीवः तस्य धर्मान्यथाभावरूपविकारोऽस्ति स्वरूपतो
धर्मतश्चाविकारः परमात्मेति तदुभयव्यावृत्तः परमात्मा सत्यस्य सत्यमुच्यत इत्यर्थः एतावन्मात्रं न [illegible] वृत्तिरस्तीति गुणविशिष्टब्रह्मणो वन्न भ
वति एतावद्गुणवत्त्वं न भवतीत्यर्थः नेह नानास्तीत्यादिश्रुतयत्वा निषेधपरत्वं दुर्वचनमिति [illegible] भेदनिषेधपरत्वं शंकते नेहेत्यादिना परिहरति [illegible]
वापीति वशित्वं गुणनच शंकारः इत्यस्मात् [illegible] सर्वे साधियतिरिति वाक्यो

त्यन्तनिर्मलं परमार्थतः तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितमित्यादिवाक्योक्तं भ्रान्तिदर्शनं तु स्नानः शरीरभूतजीवद्वारकमित्युक्तं भवति शरीरवाचिशब्दानां
शरीरिपर्यन्तत्वे हेतुर्विवक्षितः स एव शरीरत्वं सर्वप्रकारशब्देन एवं जगतो भगवद्विभूतित्वविधायिवाक्यैर्विरोधाज्जगतो भ्रमविषयत्वमयुक्तमित्युक्तं भवति॥
वंविधं परब्रह्म सर्वेषामभ्युपगन्तव्यमित्यन्वयः स्वाभिमतार्थबाधिनो वचनस्य तत्प्रामाण्यस्य च मिथ्यात्वं वदतां तया न हि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तत इति
परिहारो दुर्वचः वचनस्य प्रामाण्यस्य च मिथ्यात्वादित्यभिप्रायेण प्रमाणस्वरूपं दर्शयति तस्माहात्म्यादित्यादिना तन्माहात्म्याकारहन्मशब्देन भगवद्वैपायनादि
परमर्षिगणपरिगणने न चेतरेषां चानुपपत्तेरित्युक्तस्याधिकरणस्यार्थोऽभिप्रेतः तत्र कपिलस्य वेददर्शनयोगिनस्त्वहाद्यपरिकरहृदयासंभवाराद्भिः पूर्व
पद्दिता सिद्धान्तेनुपरिकरहृदयतुल्यवक्तृबहुत्वव्यधिको हेतुरिति सूक्तं तद्ब्रह्मसारि तत्त्वाख्यानां प्रामाण्यं कथमित्यत्राह विध्यर्थवादेति विधिमूलत्वं धर्मशा
स्त्रमन्त्रार्थवादमूलत्वमितिहासपुराणमित्यर्थः धर्मशास्त्रेतिहासपुराणेषु सर्वेष्वपि विधिस्पष्टवादमन्त्रार्थेषु सत्त्वविप्राचुर्यादेव मुक्तेऽधीतशास्त्रार्थस्तदानवीत
शास्त्रार्थविशदीकरणमुपबृंहणं परमार्थभूतशब्देन परपक्षे वचनविरोधे न क्वापि प्रवृत्तिरूपपरिहारो दुर्वचः वचनतत्प्रामाण्यादेरपि पारमार्थ्यादिति सूत्रि
तेऽनादिधनादिशब्देन वेदप्रामाण्यं विवक्षितं किमर्थमुपबृंहणापेक्षा अनन्ता वै वेदा इति वेदानामानन्त्यादिति चेन्न ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या न वेदाश्चतुःसं
ख्यासंख्यातत्वेनानन्त्याभावादिति चेत्तत्राह ऋग्यजुःसामाथर्वरूपानन्तशाखमिति यथा देवमनुष्यादिचतुष्कोटिनिविष्टाः प्राणिनोऽसंख्येयाः एवं ऋग्यजुःसा
मादिचतुष्कोटिनिष्ठा अपि वेदाः शाखाभेदेनानन्ता इत्यर्थः वेदं चाभ्युपगन्तव्यमिति प्रमाणप्रमेयं च परमार्थत्वेनाभ्युपगतमित्यर्थः उक्तार्थे मुक्तऋषिवचनानि
परिगणनक्रमेणोपादत्ते यथोक्तमित्यादिना योमामिति गोजामित्यचेतनवस्तुव्यावृत्तिः अनादिमजमिति मुक्तव्यावृत्तिः लोकमहेश्वरमिति नित्यादि
हूव्यावृत्तिः लोकमत इति कुत्सिता एवं विजानन्तो मुक्तिः सकाशे संमूढः समर्थ इत्यादि तत्त्वाभिप्रेतं विरचितं तत्त्वचयेनाह द्वाविमाविति ग्रन्थ
पनमरणधर्मा स्युः प्रतिपन्नाः तत्रैव नित्यविभूतिमत्त्वे प्रमाणमाह कालमिति लीलाविभूतिमत्त्वे वचनमाह अथ ज्ञादीति तत्त्वानामनन्त्यात् कतेनहेतुय
ते च प्रमाणमाह कृत्स्नं वेति व्याख्येयपदं व्याचष्टे कृत्स्नस्येति उक्तमर्थं विशदीकर्तुमनुक्तं च दर्शयितुमाह भगवता पराशरेणेति सर्वशब्दानां वस्तुमात्रमनु
पलक्षणमिति न मुख्यार्थैव इति वादस्याव्यभिचरन्तो भवति भगवद्दूनिर्वचनात् महाविभूत्याख्येसर्वकारणकारणे इत्युभयविभूतिमत्त्वं सिद्धं गुणैश्च ज्ञानादिगुणाद्युक्तो आत्मभि
न शान्तीविनाहेत्वेरित्यादिभिरुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः सिद्धं नित्यविभूतेः कालकालत्वे वचनमाह कालेति मनुनापीति यज्ञादिहेत्वादिगुणाढ्यत्वाद्व्यापीत्यादिना अग्नावयुर्वेषां पुर
प्रायः याज्ञवल्क्योनापीति उक्तमित्यन्वयः ईश्वरज्ञानात् मनुनो विरोधज्ञानादिभावः आमस्तिवचनं व्याचष्टे तत्त्व इत्यादिनाऽयंगावयुर्वेषां पुर
प्रतिकमिति नैरुक्ताः एवमुभयलिङ्गत्वोभयविभूतिमत्त्वप्रतिपादकवचनैर्विरोधादवचनं ब्रह्मणस्तिरोधानादिकं न प्रतिपादयतीति दृष्टान्तो भवेच
नत्प्रामाण्यादेरपि व्याख्याभ्युपगमाद्धि नहि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तत इति परिहारस्तत्वचश्वमालि
विरोधाभावात्तदाह प्रतिपादयतीत्य तेन तेन तत्त्वामाख्यादेर्मिथ्यात्वाभावाद्वचनं हि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तत इति परिहारस्तु वचनैर्वेदत्वादिना नके
प्रायः एवमभिप्रेतस्य सत्त्वात्तम ज्ञानपदव्येव परिहारमयेद्भाति

सामान्यदोषोपि समान इति परिहरति अत्रोच्यत इत्यादिना प्रतिबंदीं वदता पूर्वपक्षिणाऽयमर्थोभिप्रेतः नहि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तत इति न्यायाज्जीवस्वरूप
नित्यत्वेनास्य च तिरोधानासंभवेपि हेतुसत्तिनादिरूपलौकिकन्यायेन प्रवर्तन इति परिहारं वदसि वचनसामर्थ्यदर्शनेपि तु न्यायशक्तिप्रतिबंधात् स्वभाव इति वचनविरोधे केवलौ [illegible]
यद्यपि न प्रवर्तते तथापि वचनानां न स्वविरोधो दुर्वारः ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरत्ववचनैर्जगत्कारणत्वसृष्टित्वविधायिवचनैः अचलत्वेणाश्रय
त्वात् किं जगतो भ्रमविषयत्वे च विरुद्धमिति ब्रह्मणस्तिरोधानादिकं वचनं न प्रतिपादयितुमलं एवं वचनविरोधे न भवदभिमतसिद्धिरेव व्याहतस्य स्वरूपप्रतिपाद
यितुमशक्यत्वात् अस्मदुक्तस्तर्के त्वन्मतेन प्रवर्तत एव अस्मन्मते तु जीवस्वरूपतिरोधानादेर्वचनांतरविरोधाभावाज्जीवस्वरूपतिरोधानादिकं वचनं प्रतिपाद
यितुमलं चेति तद्विरोधे न तर्कः प्रवर्तत इति न परिहारसाम्यमित्यभिप्रायेणाह भावत इत्यादिकमुच्यते न केवलं मलराहित्यं अपि तु मलविरोधीत्यभिप्रायेण मलप्र
त्यनीकमित्युक्तं पंचगव्यादिव्यावृत्त्यर्थं स्वभावत इत्युक्तं अनेन अपरिच्छिन्नस्वरूपं धर्मिस्वरूपं प्रदेशभेदेन जडत्वानानुकूलशंकाव्यावृत्त्यर्थमेकशब्दः स्वाभावि
शब्देन स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतिरभिप्रेता सावधिकातिशयव्यावृत्त्यर्थमनवधिकातिशयः अपरिमितः असंख्येयः उदारा गुणसागरो यस्येति
वहुव्रीहिः एवमुभयलिंगत्ववचनविरोधो दर्शितः अनेन ममाश्रयत्वं दुर्वचमित्युक्तं भवति अथ विभूतेर्भ्रमविषयत्वानुपपत्तिरुच्यते तत्र नित्यविभूतिमनुच
ते निमेषेत्यादिना अपरिमितव्यवच्छेदस्वरूपेति निमेषकाष्ठादिव्यवच्छेदाः कालस्यासाधारधर्मा इत्यर्थः अन्यथाव्यवच्छेदवदिति हि वक्ष्यं नेन तु व्यवच्छेद
स्वरूपेति कालोपि स्वयं परिणामी प्रकृतेः परिणामहेतुर्निमेषादयः कालपरिणामविशेषाः सर्वे निमेषा जज्ञिरे इति श्रुतेः एवं स्वयं परिणामित्वमुक्तं अथ श्रु
तिपरिणामहेतुत्वमुच्यते सर्वोत्पत्तीत्यादिशब्देन जगमानाद्यवस्थाद्वयं विवक्षितं सर्वशब्देन विशदाविशदपरिणामा अविवक्षिताः निमित्तशब्देनोपा
दानत्वाधिष्ठातृत्वव्यावृत्तिः यथा ब्रह्मण उपादानत्वं प्रकृतिद्वारकं तथा ब्रह्मण एवोपकरणत्वमपि कालद्वारकमित्यभिप्रायः एवं सर्वमिश्रमिति विना [illegible]
गतो योजनाम्नयः भूतः नमस्ते स्मादिति वचनस्य कलामुहूर्तादिमयश्च कालः इत्यस्य चार्थो विवक्षितः जगन्मयः आदित्यचंद्राद्यवच्छेदन [illegible]
वच्छेदकतया जगत्प्रचुर इत्यर्थः एवंविधकालापरिणामाभिनित्यविभूतिरित्याह कालकृतपरिणामास्पृष्टेति कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परि
णामहेतुरित्यस्यार्थोभिप्रेतः अनंतमहाविभूतेरपि महच्छब्देन विशेषणं लीलाविभूत्यपेक्षया महत्त्वाभिप्रायं आनंत्यं हि विभूतिद्वयसाधारणं भोगोपकरणस्थानरूपे
वा महच्छब्दः ग्रस्तस्थानेन महाविभूतीति ब्रह्मविशेषणं महाविभूतिसंस्थानं शुद्धे महाविभूत्याख्य इति वचनेन महाविभूतिशब्देन स्मारितं अथ लीलाविभू
तिमहत्त्वमुच्यते स्वलीलेत्यादिना मुक्तस्य लीलापरिकरत्वमोचन लीलापरिकरत्वात् स्वांशभूतशब्देन विशेषणं तयांशत्वं विवक्षितं मुक्तेषु नानादि यत्तत्
एकधा भवतीत्यादिश्रुत्युक्तं भगवल्लीलांतर्गतं स्वसंकल्पगृहीतदेहवैविध्यरूपं चेतनेतरशब्देनाचेतनशब्दार्थो व्याख्यातः वस्तुजातशब्देन प्रत्या
न व्यक्तकालौ विवक्षिताः पूर्ववाला [illegible] सर्वशरीरत्वं सर्वप्रकारावस्थां
सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वेनावस्थानमंतर्यामित्वकृतं तेनावस्थाने नावस्थितं विशिष्टमित्यर्थः एवं शरीरशरीरिभावव्यपदेशेन [illegible] सरूपम

२१

हार्थविवरणार्थं ब्रह्मस्वरूपतिरोधानहेतुदोषरूपेणस्तुक्तं दूषयति न साधयतीति यथा प्रपंचो मिथ्यात्वेन स्वदर्शनहेतुदोषांतरापेक्षः तथा दोषोऽपि मिथ्या
दोषांतरापेक्षत्व इत्यनवस्थादुष्टत्वान्न सा भेदमूलमूलदोषः स्यात् अतः परमार्थदोषाभ्युपगंतव्ये सति तस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वे अद्वैतहानिप्रसंगात्
ब्रह्मैव दोषः स्यादित्यर्थः उपपादकस्योपपादकांतरापेक्षा न भवतीति न्यायः परमार्थविषय इति न तेनात्र परिहारः शक्यते वक्तुं कथं उच्य
ते उपपादकस्योपपादकांतरानपेक्षत्वं नाम परप्रतीतेः स्वप्रतीतेश्च हेतुत्वं तच्च परमार्थविषये संभवति परमार्थो हि प्रतीतिनिरपेक्षः स्वरू
पेण सन् स्वप्रतीतेः परप्रतीतेश्च हेतुर्भवति अपरमार्थस्तु न स्वरूपेण सन् अतः स्वविषयप्रतीत्यतिरेकेण सत्ताभावादात्माश्रयः प्रसज्येत नहि प्रतीतेः स
यमेव स्यात् तेनो हेतुर्भवतीत्यतो अयं दोषप्रसंगादुपपादकस्योपपादकांतरानपेक्षत्वरूपन्यायान्नापरिहारः शक्यते वक्तुमित्यभिप्रायेणा
स्वदर्शनमूलदोषापेक्षत्वादित्युक्तं आत्माश्रयदोषो माभूत् तथा सत्युपपादकस्योपपादकांतरानपेक्षमिति न्यायेन माध्यमिकस्याधिष्ठानानवस्थायाः परिहृतत्वादिति एवमनवस्थापरिहारार्थमद्वैतहानि
रमार्थ्यं स्व च भवति उपपादकमुपपादकांतरानपेक्षमिति न्यायेन स्वापेक्षत्वं दोषस्य त्वनादेर्न दोषांतरापेक्षेति चेत् तर्हि तस्यानादित्वमपीति जीव
परिहारार्थं च ब्रह्मैव दोषः स्यादित्यर्थः प्रपंचस्यादिमत्त्वे दोषस्य प्रतिबंदीत्वेनाभिप्रेतः मिथ्याभूतस्य प्रतीयमानत्वव्यतिरेकेण स्वरूपाभावात्तत्प्रतीतेश्च
भेदस्य स्वरूपानादित्वेऽपि दोषसापेक्षत्वाभ्युपगमाज्जीवभेदोऽत्र प्रतिबंदीत्वेनाभिप्रेतः मिथ्याभूतस्य स्वरूपानादित्वमेवानुपपन्नमित्यभिप्रायः जीवभे
स्वरूपप्रयुक्तत्वे सत्युक्तदोषप्रसंगादिति चिन्त्यते नो अपूर्वकोटिवर्तितया पश्चाज्जातिनामिथ्याभूतस्य परमार्थभेददर्शनस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वे तदनिर्मोक्षप्रसंगात् निर्मोक्षे च स्वरूपोच्छे
दस्य स्वरूपानादित्वेऽपि मिथ्याभूतस्य तस्य स्वरूपत्वे नैवानादित्वात् तदपरमार्थभेददर्शनस्य परमार्थदोषानभ्युपगमाच्चेति अद्वैतहानिप्रसंगादिति भावः एवमनवस्था हे
प्रसंगाच्च दर्शनहेतुदोषापेक्षास्तीति चेत् दोषस्यापि तुल्यमित्यर्थः परमार्थे दोषानभ्युपगमात्तेऽसति दुष्टत्वेनानवस्थापरिहारोऽप्यतिदुर्बलः तथा सति तत्त्वज्ञानो
न हानिपरिहारार्थं ब्रह्मैव दोषः स्यादित्यर्थः ततः किमनिष्टं स्यादित्यत आह निवर्त्येतिष्ठतीति चेत् न सुष्ठूपपद्यते मतौ सेति नु दुष्टत्वं किंच प्रपंचस्यापि मिथ्यात्वेन
रयेत्रि सातिष्ठत् उपपत्त्यनपेक्षत्वात् नहि निवर्तकसन्निधौ निवर्त्यं तिष्ठतीति चेत् उपपत्त्यपेक्षत्वं स्यात् जीवभेदोऽपि दुष्टत्वान्मूलदोषानपेक्षः स्या
दुष्टत्वान्मूलदोषापेक्षत्वं न स्यात् कारणेन विना कार्यं न संभवतीति चेत् नानवस्था न स्यात् दुष्टत्वं नाम परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्त्यनपेक्षत्वं अपरमार्थत्वप्रयुक्तोप
न त्वधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि दुष्टत्वोदधिष्ठानांतरानपेक्षत्वेनानवस्था न स्यात् तस्मात् स्वनिरूपणविषयेऽनपेक्षिता निराकारणसाधनस्य निरा
पत्तिरपेक्षिते च यथा शुभ्रादीनिराकरणादिषु परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरपेक्षिता एवं परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरेवानपेक्षिता अपरमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिस्त्व
यादिपुलत्वं स्वेऽपेक्षितं पारमार्थ्येन तत्प्रसादनिराकरणादावनपेक्षितेति दोषस्यापरमार्थत्वप्रयुक्तं इति दोषापारमार्थ्यं तदपेक्षया नानवस्था दो
पेक्षिता अधिष्ठानं च परमार्थत्वप्रयुक्तो ... न्यूनस्यैव मिथ्यात्वाभ्युपगमादेवेतः
इति एकजीववादः ...

बलं च न विरोधादेव परिहारः केवलं तर्केण परिहारो विद्यत एवेत्यभिप्रायेणाह एवमिति एवमभ्युपगच्छतां न तत्प्रमाणं तत्प्रमेयं च पारमार्थिकत्वेनाभ्युपगन्तव्या
मित्यर्थः आत्मधर्मभूतस्यास्य तेन स्वरूपव्यावृत्तिः पारमार्थिकं संकोचं विकासं च वक्तुं तामिति न हि ज्ञानस्य ज्ञानवादिनां संकोचविकासौ वक्तुं शक्यौ तथा सति ता
वपि व्यावहारिकौ स्यातां न पारमार्थिकौ संकोचविकासयोः पारमार्थ्ये संकोचानुकूल्यासु विषयभ्रमहेतुतया तिरोधानं वक्तव्यं न त्वपि व्यावहारिकसंकोचाभ्युपगमेन हि
थयभ्रमहेतुस्तया पुनरपि तिरोधानमित्यनवस्था स्यादित्यभिप्रायेण पारमार्थिकं संकोचं विकासं चेत्युक्तं सर्वमिदं परिहृतमिति इदं वादिभेन स्वाधिष्ठानस्फुरणाभावेत्वा
द्धर्मिस्वरूपमस्य प्रकाशरूपमधिष्ठानं तथा स्फुरति नाज्ञानानां तत्रपेहाज्ञजडत्वाज्जडत्वाद्धि शुक्त्यादेशीनां तत्रापेक्षया धर्मिस्वरूपमधिष्ठानं तथा स्फुरति भ्रमावि
रोधिनो ज्ञानत्वनित्यत्वाद्याकाराः तेज्ञानांतरवेद्या इति न तिरोधानं द्रष्टुमुपपद्यते तेन तिरोधानं च प्रकाशनिवृत्तिः प्रकाशश्च न तत्स्वरूपं अपि तु प्रसारस्य ज्ञानधर्मः
प्रकाशः प्रसरः प्रकाशरूपप्रसराभावश्च संकोचः भावांतरस्यैवाभावत्वात् संकोचाभावः प्रसरः स एव तिरोधाननिवृत्तिरिति न तथा भ्रमः एवं तर्हि ज्ञानं धर्मिस्व रा
रूपं च नित्यं ज्ञानधर्मभूतप्रसरश्चैव प्रकाशत्वात् तस्माद्भावस्य च संकोचत्वात् प्रसरस्य प्रकाशनिवृत्तिरूपं तिरोधानमुपपद्यत इत्यर्थः अयं च परिहारो मत
महे वक्तुं न शक्यम् इत्याह भवन्मतेस्विति स्वरूपेपि प्रकाशतः संकोचविकासावभ्युपगतौ चेन्न स्वरूपनाशः तथा च नाभ्युपेतमित्याह नस्येति नन्वेवं संकोचविका
सावभ्युपगतौ स्यातां ततः कथं प्रकाशानुत्पत्तिरित्यत आह प्रकाशप्रसर इति प्रकाश एव च प्रसरः प्रकाशप्रसरः यद्वा प्रकाशशब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य प्रसरः तस्मान्नुप
निरित्यर्थः प्रकाशशब्दो हि धर्मिपरो धर्मपरश्च भानुर्भानुमत्तेजस्तेजस्वीतिवत् एवकारेण स्वरूपाभावधर्मभूतज्ञानाभावौ च व्यावर्तितौ तिरोधानभूताः तिरोधायक
भूताः कर्मादय इत्यादिशब्देन प्रकृतिवासना च गृह्यते वासनारेणुकुंठितः गुणमायात्मनावृत इति च वचनात् एवं ह्यपदे परपदेपि स्वरूपनाशप्रसंगरूपदोषश्च तु
नदुपयोग्यथ शिक्षाकृतः अथ स्वरूपनाशप्रसंगतद्व्यसंगरूपदोषमप्यदर्शयति अविद्याचेति प्रकाशनिवृत्तिर्हि तिरोधानं स्वरूपस्य प्रकाशरूपत्वात् प्रकाश
निवृत्तिरूपतिरोधानं स्वरूपनाशः स्यात् त्वन्मते ब्रह्मस्वरूपनाशः आत्मधर्मभूतज्ञानसंकोचतिरोधिरिति धर्मिस्वरूपस्य ज्ञानस्य च नित्यत्वमुपपद्यते तेन संकोचो न भ
मविरोधाकाराग्रहणं भ्रमोपपद्यत इत्यर्थः ननु भ्रमविरोध्याकारो नाम साधारणधर्मः आत्मनो साधारणा बुद्धिस्वच्छादयो गुणस्य नेति ... मानोपप
पद्यत इति चेन्न असाधारणधर्मस्य भ्रमविरोधित्वे द्वयमपेक्षितं स्वरूपज्ञानमसाधारणत्वेन ज्ञानं च शुक्तिरजतादौ योग्यत्वमसाधारणत्वेन हि ज्ञानाय ... भ्रमवि
पद्यत इति चेन्न असाधारणधर्मस्य असाधारणत्वाग्रहणं असाधारणत्वाग्रहणादध्यास इति परस्पराश्रयो न दोषः स्यात् बीजांकुरन्यायादिति एवं तर्केणैवमविरोधकं
रोधिनः अथवा स्यादसाधारणत्वाग्रहणं ... यथोक्तमिति तारतम्येन वर्तत इत्यनेन ज्ञानस्य संकोचविकासौ सिद्धौ न स्वरूपमात्रस्य स्वरूपस्य नार
सोज्ञानकसंकोचः प्रमाणानुसारिणीति दर्शयति ज्ञानद्वारकत्वे चतत्त्वे वापतितं न स्मृतौ केचित्तं अप्राणमात्रस्य सत्यासत्याद्यावरोधित्वादिभिः उद
तम्यक्स्याद्धर्मभूतज्ञानद्वारकमेवात्मनस्तारतम्यमिति ज्ञानद्वारकत्वे ... इत्यादि ग्रंथस्यायमर्थः प्रतिपाद्यः स्वरूपनाशप्रसंगप्रभृतीनि यानि दूषणानि त्वन्मते वदन्तीति
स्यतस्तो कार्थमाह दृष्टेव ज्ञानानामिति अत्रोत्पत्त इत्यादि ग्रंथस्यायमर्थः ... जीवत्वस्य जन्मिथ्यात्वप्रयुक्तत्वाच्चेयादूषणानामित्यभिप्रायेण स्वभावत इति ग्रंथ
षामस्त्यन्मतेपि विशा ... दनमनुपपन्नं ... मेवादिवो धमुक्तं ... ऽयमहे नाव
ज्ञातमुक्तं एवं ह्यनैनो लोके सति प्रस्तुतचोद्यविशेषस्य ... अपिचेति आकारादिकेत्यादिना तदभ्युपगमप्रकारमाह आकारादिको विशेष
शुन्योद्यविशेषस्य परिहारश्चोक्त इति अथ स्वरूपानुपपत्तिमाह

त्वभिप्रायेणाह किंचेति किंशब्दः क्षेपार्थः तदनुपगमप्रकारं शंकते निवर्तकेति दूषयति नेति वस्तुतः उत्पन्नस्यैव हि वस्तुनो विनाशः उत्पत्त्यादेः कल्पितत्वेन विनाशो
पि काल्पनिक इति तद्विनाशानन्तरं विषयस्य भ्रान्तिभ्रमहेतुरूपाविद्या स्थितेति तत्र निवर्तकं वक्तव्यमित्यर्थः स्वरूपतदुत्पत्त्योरत्र स्वरूपशब्दः स्थितिवाचीति द्विनाशरूपेति
विनाशानुबंधानां भ्रमतदाश्रयतद्धेतूनामपि विनाशशब्देन विवक्षात तद्विनाशदर्शनस्यात्र आपितदाश्रयतत्कल्पितकाविद्यातत्कल्पनीया नांचेत्तद्दर्शने नु
न मुख्यान्तरेण दूषयति द्वाभ्यामादीनामपीति द्वात्यादीनां विनाशो नाम पूर्वावस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिः ननु द्वयाभावः एवमविद्याया अवस्थान्तरप्राप्त्या न नि
वृत्तिः स्यादित्यर्थः ज्ञात्रनुपपत्तिं दर्शयति अपि चेति निषेधनयानि वर्तिता किमध्यासरूपो ज्ञाता ब्रह्मैव ज्ञातेति विकल्पो मिथ्येमः ब्रह्मैव चेति पक्षे ज्ञातृत्वस्य [illegible] कल्प्यः
ज्ञातृत्वं किं स्वरूपं उताध्यस्तमिति तस्यापि त्रिरूपतयेति निवर्तकज्ञानस्य त्रिरूपत्वेन ज्ञातृज्ञेयानुबंधित्वकृते निवर्तकज्ञानस्य त्रिरूपत्वाभावे दूषणमाह [illegible] ज्ञा २
नस्य प्रमाणजन्यज्ञानस्य न तु स्वरूपभूतज्ञानस्येत्यर्थः कथं ज्ञानत्वं हीयत इत्यपेक्षायां अन्वयव्याप्तिं दर्शयति कस्यचिदिति किंच स्वरूपत्वात् प्रकाशरूपं
त्वानु दूषणांतरमाह यद्वा व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति त्रिरूपत्वविरह इति ज्ञातृत्वमध्यस्तमिति पक्षो दूषितः अथ स्वरूपमिति पक्षमंगीकारेण सिद्धान्तप्रसंग इत्याह
ब्रह्मेति निवर्तकज्ञानस्य निवर्तकांतरापेक्षित्वे स्यानवस्थान च न्यायेन स्वयं चेत् ज्ञातृत्वविषयस्य सर्वस्य निवर्त्यमिति चेन्नत्राह निवर्तकेति ज्ञातृत्वादिकं सर्वं स्वयं
च स्वनिवर्त्यं तथा मिति वचनमंगुल्यग्रादिवाक्यवदयोग्यार्थत्वान्न प्रमितिजनकमिति भावः अथ सामग्र्यनुपपत्तिमाह अपि चेति केन ज्ञातेन केनापीति भावः
श्रुतेः सामग्रीत्वमाशंक्य दूषयति श्रुतेश्चेति अविद्याकल्पितवाक्यजन्यं ज्ञानं न भ्रमनिवर्तकमित्यर्थः निवर्त्यं दुष्टकारणजन्यत्वाद् दुष्टकारणजन्यता पि सा नेन वा
च्यत इति चेन्नत्राह तथा हीति तद्देव विचूर्णेति रज्जुसर्पेति बाधकस्य दुष्टकारणजन्यत्वे ज्ञाते सति हि तदनिवर्तकत्वं तत्र तु न दुष्टकारणजन्यत्वं ज्ञातमिति चेन्नत्राह
प्रयोजकेति प्रयोजकज्ञानवतः ब्रह्मव्यतिरिक्तं कृत्स्नं मिथ्येति मिथ्यात्वप्रयोजकं ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वमिति ज्ञानवत इत्यर्थः निरस्तसमस्तभेदवा
सनस्य निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरित्यभ्युपगमात् श्रवणवेलायामेव श्रुतेर्भ्रान्तिमूलत्वज्ञानाच्च न साधकज्ञानहेतुरित्यर्थः भ्रान्तिमूलत्वं ज्ञानमिति बाधकज्ञानो सा
देकत्वेन संभवतीति पूर्वेणान्वयः सामग्रीदूषणप्रसंगात् ज्ञानज्ञातृत्वमिथ्यात्वेप्यनुगतदूषणमाह निवर्तकेति न हि विरुद्धद्वयस्य मिथ्यात्वं संभवति अ
यि तु असतः सेवामिथ्यात्वं ह्यभ्युपगतं परेण पूर्वं सर्वं शून्यवादिनोक्तं साधिष्ठानमिथ्यात्वस्य बाधितत्वे अधिष्ठानं सत्यं भवति न ह्यधिष्ठानभूता संविन्मिथ्या
त्वे उभयं चामिथ्या भवति तस्माद्द्रष्टव्यतिरिक्तो बाधाधिनिवृत्तेरप्यविशिष्ट इति निवृत्तिमिथ्या भवतीति तन्निवृत्ते निवर्त्यस्य चोभयस्यापि मिथ्यात्वे मातृत्वं च ध्यात्वे
योरिवानुपपन्नमित्यर्थः नत्र दृष्टान्तमाह स्वप्नेति निवृत्तेर्मिथ्यात्वे निवर्त्यस्थितिरेव ननु निवर्त्यस्य सत्यत्वमिति चेत् न नैवर्त्यस्थितेर्योच्यत कालबाधानुदयात्सत्यत्वे
हेतुः अबाधिततया हि स्थितिः सत्यत्वे तन्त्रं स्यादीति अयमतिप्रसंगः ननु अनुमानं न व्याप्तिग्रहणार्थं प्रतिज्ञा हेतुरूपेण भ्रान्तिमूलस्य ज्ञानस्यापि निवर्तकत्वे
दृष्टांतमुखेन चोदयति ननु चेति परिहरति नैवमिति सोपि स्वप्न इति ज्ञाते सति प्रथमस्वप्नबाधको द्वितीयस्वप्ने स्वप्न इति ज्ञाने भयानिवर्तितदर्शनादित्यर्थः द्वितीयस्व
प्नस्य स्वप्नत्वं न स्वप्नेन ज्ञायत इति चेत् तर्हि तस्य प्रथमस्वप्नभयनिवर्तकत्वे दुष्टमूलत्वाज्ज्ञानकृते स्यात् एतत्परिहाराय द्वितीयस्वप्नज्ञानस्य स्वप्नता ज्ञायत इति चेत्
तदा न स्वप्नभयानिवर्तकत्वमपि दृष्टमित्यभिप्रायः न कश्चिद्विशेष इति वा बाधबाधकयोर्न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः वस्तुतोर्थे स्वप्नत्वे किमवगतमित्यत्राह स्वप्नेति
स्वप्नशब्दो गौणवृत्त्या मिथ्यात्वपरः मिथ्यारूपस्यापि विशेषस्य निवर्तक [illegible] शंकते यदपीति परिहरति तदयुक्तमिति

18

र्थः किं निरस्तमिति शंकायां निरसनीयमुपन्यस्यति एकमेवेति स्वप्नदृष्टशरीराणां निर्जीवत्वे कथमेकस्य सजीवत्वमितरेषां निर्जीवत्वं चेति शंकायामेकस्य सजीवत्व
मितरेषां निर्जीवत्वं चाह तत्रेत्यादिना ग्रंथद्वयेन तेषां मिथ्यात्वे कथमित्यत्राह अनेनैकेनेति इति समाधानेनैकं निरस्तं भवतीति शंकायां मन एवेत्यभि
तमर्थं विवृणोति ब्रह्मणेति जीवभावो जनवत्वं किं प्रातिभासिकजीवैकत्वमुच्यते उत पारमार्थिकजीवैकत्वं प्रातिभासिकजीवैकत्वं त्वस्म [illegible] नागरयोर्जी
वबहुत्वप्रतिभासदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्जीवबहुत्वप्रतिभासस्याविशेषात् लौकिकाविरुद्धं न पारमार्थिकजीवैकत्वं च देहेऽपि जीवो [illegible] यामुपप
नदृष्टांततस्तु तरायानुपपन्नं इत्यभिप्रायः ब्रह्मणा कल्पितत्वादित्यन्वयः स्वस्वरूपव्यतिरिक्तं सति हेतुगर्भविशेषणेन कल्पितत्वे [illegible] इति प्रातिभासि
कत्वे दृष्टांतशरीरस्य साम्यं शरीरस्य स्यात् जीवभावस्याविशिष्टपारमार्थिकत्वं तु न कस्यचिदपीत्यर्थः प्रपंचस्य सत्यत्वपक्षे कथं स्वप्नदृष्टत्व दृष्टांतविशेषः सिध्येत्
यत्राह अस्माकं त्विति नास्तिन आत्मनः स्वभावः जीवसद्भाव इत्यर्थः लोकसिद्धप्रक्रियया व्यवहारार्थानां वा धाम्युपगमः सत्त्वकारणं [illegible] तथाकृतं वेधर्मश्च नस्वश
दिवदित्यत एव मे कजीववादः प्रसंगान्निरस्तः अथ निवर्तकानुपपत्तिं निवृत्त्यनुपपत्तिं चाह अपि चेदित्यादिना किंशब्दः क्षेपार्थः निवर्तकनिवृत्तोः पराभ्यु
गतप्रकारं शंकते एवेति नत्वनिवृत्तिं दूषयति अनिर्वचनीयेति स्याद् शंक्ये च पंचमकोट्यभावो दृष्टांतः अनिर्वचनीयप्रत्यनीकं निर्वचनीयमिति नञो य
स्यानिरूपकं एव प्रत्यनीकशब्दभावः अनिर्वचनीयप्रत्यनीकेन नाबद्धनिर्वचनीयं अपि तु निर्वचनीयमेव तत्र तत्र विध्यमाह तच्चेति एवं राद्धांमावास्य चम
कोटिर्नास्ति अथैतत्स्वभावात्तथा अविद्यानिवृत्तिः किं ख्याता उत स्वयाता अख्यातत्वे असत्वं ख्यातत्वे किं वाध्या उत ताबाध्या इति विकल्पः बाध्याचेदनिर्वचनी
यता किंचानिवृत्तेर्बाध्यत्वेनिवर्त्यसज्ञानं स्थितं स्यात् अनिवृत्तेरसत्वेऽपि तुल्यमेव तत्र अवाध्याचेत्सत्वं अवाध्यत्वे प्यादिमवान्तस्तत्वमिति चेत् न आदिमत्वं नित्यत्वे ल
क्ष्यमनन्तस्य द्वैतलक्षणं प्रतिपन्नोपाधावबाध्यत्वे सत्यत्वं तदेवसत्यत्वं न चाने प्रतिपन्नोपाधौ बाधाद्यात्स [illegible] निवृत्तिरित्युक्तौ तत्र सत्यपदे किं कालत्रिकं सत उभाभ्या
ल्यानिकं सदिति विकल्प्यमभिप्रेत्य कालत्रिकसत्वे वक्ष्यमाणानिरुक्तपक्षे [illegible] अद्वैतहानिप्रसंगः अव्याक्तिरिक्तपक्षे दूषणं वदन्नैकालिकसत्वे दूषणमाह चेत्त्व
तिरेके सत्ता व्यावहारिकसत्वे निर्वचनीयं तस्मादविद्यानिवृत्तान स्यात् असत्यत्वेऽपि दूषणमित्यमेव निवृत्तिरसती चेत् [illegible] इतिसामादवि
द्यास्यनुवृत्ता स्यात् द्विरूपत्वेऽपि सदंशेनाद्वैतहानिः असदंशेन निवृत्तेरसत्वादविद्यास्थितिरेवेत्यर्थः सदंशे [illegible] कल्पः पूर्वं तत्र अकालिकत्वे
चपत्वरूपानतिरिक्तत्वमाशंक्य दूषयति पंचमेति तत्त्वज्ञानात् पूर्वमेवानिवृत्तिरस्तु ततः किमित्यत्राह एकज्ञानमिति ननु यथाभावान्तराभाववादस्य भूतलमे
वघटाभावोऽभ्युपगतः तथा स्वरूपमेवाविद्यानिवृत्तिः स्यादिति चेत् न भूतलवैलक्षण्य [illegible] व्यघटाभावः तत्राभाववादि
नाभ्युपगतं एकस्मिन् देशे कालभेदेन घटभावाभाववत् [illegible] दिनभावाभावासंभवाच्च अनेनाभाववादिसंसे विकल्पः परिहृतः के
वलभूतलमेवाभाव इति वादे केवलशब्दार्थः [illegible] इति विकल्प्य दूषणमुक्तं तस्य
रिहृत्यमनेनवैलक्षण्यं न एव वैलक्षण्याभ्युपगमाने ब्रह्मस्वरूपमेव निवृत्तिर्भविष्यति [illegible] स्वरूपमेवाविद्यानिवृत्तिश्चेदविद्यानुदयप्रसंगः स्यात् निवृत्तेरसत्वा
निवर्त्यास्थित्यनुपपत्तेः ब्रह्मस्वरूपमेवानिवृत्तिश्चेत्त्वं च मकोटित्वं च न स्यात् स्वरूपस्य सत्वात् एवं निवृत्तिदूषणेनैव निवर्तकेऽपि दूषणे सति गुरावनेनैतत्पिहितमिति

२८

इत्यर्थः परिहरति नैनमिति उपगृहीतांगुलिवत्तत्र सत्ताहि चेत्तत्र सत्यपि जीवगतदोषाद्यस्पर्शादयमपरोक्षे ब्रह्मणो निरवयवत्वेनादेशत्वात् ब्रह्मसंबंधो
पाधिसंसर्गः स्यादिति निर्निर्दोषत्वश्रुतिबाध एवेत्यर्थः प्रदेशभेदेन व्यवस्थां शंकते छिद्रसंयुक्तोपि त्वदुक्तदृष्टांतेनैवानियमं निरस्याह आकाशस्येति
आकाशव्यक्तेर्यो नंनासंति चेदुपाधीनां गमने याकाशव्यक्तेरंतरागं बंधेन गुणदोषव्यवस्था स्यात् न च तथाकाशव्यक्तिभेदोस्तीति भावः प्रदेशभे
देनेत्यादि एकोप्यवच्छेदे वर्ततीति चेत्प्रदेशभेदेन व्यवस्था स्यात् न च तथास्तीति भाव इति दृष्टांतेनानियमं दर्शितं तं दार्ष्टांतिके दर्शयति तद्वदिति ब्र
ह्मण्येव प्रदेशभेदानियमे नोपाधिसंसर्गो यदुपाधयो गच्छंति संयुक्तवियुक्तं ब्रह्मप्रदेशभेदाद्येति हेतुद्वयस्य साध्यद्वयं च क्रमादुच्यते ब्रह्मण्येवोपाधिसंस
र्गः क्षणे क्षणे बंधो मोक्षश्च भवतीति निरवयवत्वेनाछेद्यत्वादविकृत्वाभावादुपाधीनामेकत्रैव स्थित्यभावाच्च व्यवस्थानुपपत्तिरित्यर्थः पुनर्दृष्टांत
विशेषमुखेन व्यवस्थां शंकते निरवयवस्येति यथा निरवयवस्याकाशस्यैव श्रोत्रेंद्रियत्वेपि श्रोत्रेंद्रियाणां परस्परं व्यवस्था इंद्रियानिंद्रियव्यवस्था चोप
पद्यते तथा जीवानामन्योन्यव्यवस्था जीवब्रह्मव्यवस्था चोपपन्नेत्यर्थः तत्राप्यनियमापादनेन दूषयति नेति दार्ष्टांतिके दूषयितुं दृष्टांते व्यवस्थाप्रका
रं दर्शयति वायविति उच्चारणप्रयत्नजनितवायुविशेषसंयोगसंस्कृतकर्णशष्कुलिसंयुक्तस्यैवाकाशस्य शब्दोपलंभे तत्तदेव श्रोत्रेंद्रियत्वमिति प्रदे
शभेदानियमेप्युपलंभकार्यकरत्वोपपत्तेरुपलंभहेतोः प्रदेशस्येंद्रियत्वात्तदहेतोरतींद्रियत्वाच्चेंद्रियानिंद्रियव्यवस्थोपपत्तिः प्रदेशभेदेनाप्येकेषु संप्रतिवा
युविशेषसंस्कृतकर्णसंयुक्तस्य प्रदेशविशेषस्य शब्दोपलंभकार्यकरत्वान्न प्रतिवायुविशेषसंस्कृतकर्णसंयुक्तस्यापि नभःप्रदेशांतरस्य कार्यकरत्व
नेंद्रियाणां परस्परव्यवस्थासिद्धिश्च एवं प्रदेशभेदेनाधिकदाचित्ककार्यकरत्वादिंद्रियव्यवस्थासिद्धिरित्यर्थः सदृष्टांतिके दूषणसिद्ध्यर्थमनियमेप्यु
क्तमर्थमुपपादयति आकाशस्येति आकाशस्य प्रदेशाव्यवस्थित्यभावरूपवैधर्म्यं स्फुटः आकाशस्य सर्वशरीरावलंगमनाज्जन्तोः प्रदेशभेद
मसंयोगो विद्यत इत्यनियम इत्यर्थः ततः किमित्यत आह इतिवद्व्यापीति इति हेतो उपाधिसंयोगप्रदेशानियमः एवं ब्रह्मण्यपि प्रदेशानियमेनोपाधि
संयोग इत्यर्थः आकाशप्रदेशानियमेपि कादाचित्ककार्यकरत्वरूपं श्रोत्रेंद्रियत्वमितींद्रियव्यवस्थोपपद्यते एवं ब्रह्मण्यपि प्रदेशभेदानियमे नोपा
धिसंयोगे जीवत्वमपि कादाचित्कं स्यात् तच्च जीवनित्यत्वश्रुतिविरुद्धं अतो जीवब्रह्मव्यवस्था नोपपद्यत इत्यभिप्रायः परस्परं व्यवस्था चानुपपन्ना
संयोग इत्यर्थः आकाशप्रदेशाव्यवस्थित्यादावपि उपाधयो गच्छंतीति प्रतिसंधानाभावप्रसंगाच्चेत्यनुसंधेयं
धिसंयोगे जीवत्वमपि कादाचित्कं स्यात् प्रदेशभेदादप्रतिसंधानेनैव कोपाधयो गच्छंतीति पदेन समूलं निरिंद्रियाणामाप्यायनं व्याहतिः त्वप्र
उपाधीनां गमने सर्वजीवगतसंस्कारादिप्रतिसंधानप्रसंगात् प्रदेशभेदादप्रतिसंधानेनैव कोपाधयो गच्छंतीति पदेन आकाशस्येति स्वरूपेणैवेति व्याख्यानशंकापरि
हारार्थं च नायं परिहार उक्तः नैयमथ्यैस्थितिरित्याह आकाशस्येति वैकारिकादित्यस्य व्याख्यानार्थी यो नेदं तैजसं व्याख्यातं शंकापरि
नमस इंद्रियत्वाभ्युपगमेनायं परिहार उक्तः नैयमथ्येस्थितिरित्याह यथोक्तमिति वैकारिकात्तैजस भूतादेश्च त्रिविधोय
माणिकं कथमर्थं तत्त्वमित्यत्राह वैकारिकादिति अत्र प्रमाणमाह यथोक्तमिति वैकारिकस्तैजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् वैकारिकस्तैजसस्तामसाहंकाराश्चत्वारः कथं ते
द्वारार्थं च तं श्लोकं व्याचष्टे अयमर्थ इत्यादिना सात्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा अहंकारकार्यप्रतिपादकश्लोके तामसाहंकार अहंकारकार्यस्य एवं मेकोक्तत्वात्तद
महंकारो महत्तत्वादजायते त्यादिप्रकरणस्य ... सात्विकाहंकार...
जसानींद्रियाण्याउ दैवा वैकारिका

२९

पुनः शंकते इदमिति दूषयति मदितिवेदस्त्वपौरुषेयः तद्वाक्यं पौरुषेयमिति चेतन्नतः किंपौरुषेयत्वापौरुषेयत्वैव प्रमाणापि भ्रांतिसिद्धत्वेन दूषो तुल्यत्वात् किंच
तद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वं वदता भ्रांतिमूलत्वादिति हेतोः किं दूषणमुक्तं स्यात् हेतोः सोपाधिकत्वमिति चेन्नयावत्प्रामाण्ये पौरुषेयत्वस्योपाधित्वाभावात् ग्राप्तको व्यभि
चरितस्य हेतिना साध्यसमव्याप्तिः स्वाभिमतार्थसिद्धिः प्रमाणमिथ्यात्ववादिनो नास्तीत्याह सर्वेति ग्रपि पुनः इतिभद्दृष्टांचार्थः पयामर्षदाम सुपायानां वादमार्गः प्रवर्त्त
नइति पूर्वार्द्धं ग्रंथिकारेणानुपायत्वान्न वादे स्वस्यवादिन इन्मसर्व शून्यवादिन इत्युक्तेपि प्रसज्यतिरिक्तवस्तुमिथ्यात्ववादिनोपि ग्रहणं तुल्यन्यायत्वात् न्यायप्र
स्थपद्धसाधनप्रमाणपरमार्थत्वानभ्युपगमात् ग्रंथेन सदुपायानामिति पदं व्याख्यातं सदुपायानां परमार्थमतप्रमाणवादिनामित्यर्थः शून्यवादिनं प्रति ग्रनुपायत्वा
दोऽनधिकार इत्युक्ते वादः प्रवृत्त एवेति व्याहृतमिदं वादानधिकारवचनमिति चेतन ग्रंथाभिप्रायानाकूतमिदं वादानामस्याभिमतार्थसाधकत्वं ग्रनु
पायस्य स्वाभिमतार्थसिद्धेर्नास्ति साधकाभावात् ग्रतो निष्फलप्रवर्त्तनत्वमुक्तं तत्त्वनुपायस्य वादानधिकार इति वाचकप्रयोगासाध्ययोग्यत्वं यद्वा ग्रनेन ग्रंथेन शून्य
वादिनो व्याहतिरापद्यते कथाप्रवृत्ते तत्त्वया कथाप्रवृत्ते विरुद्धमंगीकृतमिति तस्मात्त्वं यदा ग्रनेन ग्रंथेन शून्यवादिनो व्याहतिरापद्यते कथाप्रवृत्तेन त्वया कथा
प्रवृत्तेर्विरुद्धमंगीकृतमिति तस्मान्नात्र चोद्यं शास्त्रप्रत्यक्षयोर्बाध्यबाधकत्वं बाध्यत्वे निरस्यति ग्रपि चेदिनापद्यते त्यादिस्पष्टकाचतिमिरादेर्दीपत्वं वैष्यिदृष्टं तितस्य सर्वं भेदा
नुगतत्वाभावादयुक्तमित्यभिप्रायेणाऽऽज्ञेतमेदविषयमित्युक्तं काचतिमिरादौ भावे विपक्षाचिरदर्शनादत्र कल्प्यते चेत वाक्यत्वाद्धेदस्यापौरुषेयत्वं कल्पनामित्यभिप्रा
यः उपालंभसूचकोऽहं तशब्दः एवं बाध्यबाधकयोः स्वरूपदोषत्वेन प्राबल्यदौर्बल्याभावउक्तः प्राबल्यदौर्बल्यं चास्तु तयोर्विरोधाभावात्त्वबाध्यबाधकसिद्धिरितिवे
तु शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विषयभेदमाह ग्राकाशेति तदुपासनादीत्यादिशब्देन यागदानादयो गृह्यन्ते तत्प्राप्तिर्मोक्षः तत्रादिक फलविधियौस्तु वर्णाः तदनिष्टकरं लक्ष्मापरं एव
तुल्यदोषत्वं विरोधाभावश्चोक्तः पूर्वमेव स्वमूलाच्छेदित्वं चोक्तं वक्ष्यते चानादीति प्रमाणं नूरणस दोषत्वानवगतिस्वार्थसिद्धेर्निर्व्याला भेदानुमातवेव स्यच तुल्य
मनुसंधेयं ग्रत्र मूलोच्छेदित्वप्रसंगपरिहाराय प्रत्यक्षापारमार्थ्यं वक्तव्यमित्याह ग्रनादीति शाह्रस्वरूपग्रहणव्युत्पत्तिनास्ति लिंगग्रहणादेरपौरुषेयत्वेन मा
नलिंगस्य च प्रत्यक्षमूलत्वात्तस्मात् मवस्याभ्युपेतव्या ग्रन्यथा धर्मिस्वरूपतद्व्यलीयस्त्वहेतुभूतगुणोद्भुतिस्वार्थः इति शाद्वेनो न्यैमापि कृतके जालनाद्वयम
मुक्तं प्रयोजकं न भूतमित्यभिप्रेतं श्रुतिशाब्दे इति शब्दितिशब्दः शास्त्रभेदपरः विनतिशब्दः प्रत्यक्षशास्त्रवाक्यपरं परापरं ज्ञातवेशशब्देन प्राबल्यमभिप्रेतं न त्वनाद
न परमतस्य दौर्बल्यमभिप्रेतं न हि वचनविरुद्धेलकः प्रबलः स्यात् एवं ब्रह्मज्ञानपक्षः प्रतिष्ठितः ग्रथ द्वितीयश्लोकक्रमेणाभासं परमतं निराकरोति भि
लीयस्त्वादिनाभिप्यात्वमप्युक्तानुपपत्तिप्रसंगोपि जीवब्रह्मस्वरूपैक्यमिति वधनहेषाबाभवं त्यवेति तु शब्दाभिप्रायः ब्रह्मण एवोपाधिसंसर्गो स्महेतुरूपाधि व
स्तव्यतिरिक्तवस्तुत्वेन नाभ्युपगमात् व्यतिरिक्तस्याह ईश्वरत्वाकारजीवत्वाकारविशेषणभेदानुवादपरः चरत्वेनरस्य शरीरोयमीतरस्वाचीत्यारभेदाभ्युपगमेपि
मेकत्वाभ्युपगमात् ब्रह्मणश्चैवोपाधिरिति तन्कृतदोषाभावत्त्वेव स्युरित्यर्थः ततः किमित्यत ग्राह तत ग्रानिर्दिश्यत्वावाथ्यं परिहर्त्तव्यं स्यादपि तथ्यैतिनत्र
स्याद्दोषाभावानुगुणत्वेति ग्रात्सत्त्वमभिमततत्त्वविनियोगाविशेषान ईतत्वहादाकाशस्येषः ग्रथमिमत विनियोगाविशेषादेत्वमत्र हतत्वगुणः नादुभेदमभि
काशेन घटेन घटकरकाद्यवच्छिन्नाकाशः न्नाकाशे तस्य भवति एव मृषादिभेदद
नपरस्परभेदेन गुणदोषव्यवस्थापिताजीवाः नङ्गतगुणदोषाः स्वेनपरं ब्रह्मणा संबध्यन्त इति निर्दोषत्वमुक्तं नास्तवचकाशस्तेनातनत्रबाधप्रसंगो

२०

हीहरिरेक एव तमीश्वराणां परमं महेश्वरमित्यादि सप्रकारकं कारणाधिपत्यादिनैककर्तृत्वेनेश्वरस्य जगत्कारणत्वं वदंति ईश्वरस्यानन्तसमस्ताव्याप्यधिक
श्वरस्वपन्न इति समाभ्यधिकराहित्यं च श्रूयते ईश्वरस्य तु सर्वांशावेशेन तु न घटते ब्रह्मादिशिवाधिकत्वेनेश्वरस्याधिकस्य संभवात् तस्मात्समाभ्यधिकराहित्यात्तु
गत्कारणत्वेश्वर एव ब्रूते नीश्वरस्य तु सर्वांशत्वमनुपपन्नमत्यभिप्रायेणेश्वरः स्वरूपेणेत्युक्तं न हि तथा सत्त्व इवात्मशरीरभावेन तादात्म्यं वर्णितेग्र
पित्वीश्वरः स्वरः स्वरूपेणैव सुरनरादिरूपेणैव सुरनरादिरूपेण स्थित इति हिताद्यात्म्यं वर्णिते न तथा सति मृत्पिंडारब्धघटादिगतोदकाहरणादिकार्यौपिय
ग्ना मृत्पिंडस्यैव भवति एवं सर्वं सुखदुःखभागीश्वरः स्यादित्यर्थः पुनः परमतेशंकच घटकरकादीतिय द्यपि कार्यत्वेनोपयुक्तं कुंदरासस्य घटाङ्ग
नोदकाहरणादि भवति तथापि कार्यत्वेनानुपयुक्तं मृदंशांतरस्य सिद्धिर्न भवति तथाजीवत्वानुपयुक्तेश्वरांशजीवगतदोषानप्रसंजतीत्यर्थः परिहरति
मत्यमिति तथा घटांशिन एकत्वादीश्वरस्यैव दोषः प्रसजतीत्यर्थः जीवेश्वरांशयोर्वं वस्थिततत्तज्जीवगतदोषमेश्वरस्य गिति शंकते ह्यत्र शासिति स्व
मति कइति ईश्वरस्य चेतनत्वांशजीवगतसर्वसुखदुःखादिप्रसंघातत्वांशानरेण सुखत्वेनेश्वरत्वाय भवतीत्यर्थः तत्र दृष्टांतमाह यथेति कालम्
सुखस्य मोहसुखस्य च स्थाने वंदनानुलेपः केदारादुलेकारस्य वोहिका त्वदुःखनरकाने तदुस्त्रस्थाने मुद्गरामिहति कालाग्निप्रवेशो भेदाभेदप
सस्य पापीयस्त्वमुपपादयति अपरिमितेति औपाधिकभेदवादिनोपि तुल्यमिदं पापीयस्त्वं ततो व्याधिकत्वं बुद्ध्या पश्यन्ताननतादवेदं दूषणमुक्तं गता
पदेण विलक्षणत्वाभ्युपगमं शंकते तस्मादिति आभ्युपगमेन प्रतिपत्तिं दूषयति आगतोहीति अपरिहार्यतां प्रदर्शयति भवेत्तस्य नेति भेदस्य प्रभुमत्वापत्तेः सा
नमुख्यार्थहीकारउक्तो दोषाभावतः स्यादिदं कार्यांतरत्वरितं हतु स्वरूपेणतो दात्म्यवर्णितेनां दोषमनुमन्यते ईश्वरस्येति न हि कथं भवतां तादात्म्यवर्णितस्य
ग्राह्यत्वंति न केवलं दोषाभावः मंगलगुणसिद्धिरित्याह प्रत्युतेति आहिंद्रादेन धारकत्वशेषित्वाद्युक्तेन तर्हि सामानाधिकरण्यस्यासौ मुख्यत्वं सादि
सर्वाह सामान्याधिकरण्यं चेति एवं श्रुते जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदवत् ईश्वरादीनां सामान्येन सर्वस्य वस्तुनो भिन्नत्वं निरस्यते यदि चेति उक्तमिति निर्वि
शेषवस्तुनिरासेप्रसंगादुक्तमित्यर्थः तत्र विरुद्धत्वहेतोः सिद्धवत्कारेणोक्तं भेदाभेदवत् तत्र तुतद्वत्विरुद्धत्वेकथमिति शंकायां तदुपपादयति घटस्य सति
हरस्य घटादिभिन्नत्वं नाम तस्य तत्राभावः अभिन्नत्वं नाम तत्र तस्य भावः इत्यर्थः ततः किमित्यत्राह एकस्मिन्निति आकारभेदाद्विरोधपरिहारको जान
तजातिमाभ्युपगम्य घटादिभिन्नत्वं नाम तत्राभावः अभिन्नत्वेनामतत्तस्य भावः भेदाभेदयोः प्रतिषेधः स्यादित्याभिप्रायेण जात्यात्मकत्वं तथा ह्युच्यते अत्र तथा
तिथक्षेत्राकिमभिन्नत्वं वस्तुतमिंत्वं तत्रभिन्नत्वं पदैक्यं त्रिगतोमेदोजातिगतम्भेदरहितं नैकस्याकारात्मकतापद्दूषणमाह जात्यात्मकत्वे विरोधः स्यात् खंडमुंडव्यक्तिह
येन जातेरभेदात्खंडस्य मुंडत्वप्रसंगः जाते मुंडस्य वाभेदात् खंडस्य मुंडत्वप्रसंगः जातेर्मुंडस्य च भेदादस्य खंडस्य जातित्वाभाववत् खंडस
भिन्नाभिन्नत्वपदे दूषणमाह खंडेचेत्यादिना जाते मुंडस्य वा भेदात्खंडस्य जातीरूपताभावप्रसंगः इति एवं युगपदेकस्य भावा
मुंडत्वाभावप्रसंग इति विरोधः जातीरूपत्वप्रसंगः भेदेखंडस्य जातीरूपताभावप्रसंगः खंडत्वमेवरूपभेदाभेदरूपयोर्भावस्यात्मना
भावविरोधो दुष्परिहर इत्यर्थः भेदाभेदयोरेकत्र रूपभेदाभेदयोरेव प्रकाशाभिमतो २०
भेदो द्रव्यरूपेणाभेदः

आनुक्तं चाहुरिति परमतोपन्यासः चैकारिकाः स्मृता इति सिद्धांतित इत्यर्थः इंद्रियत्वाविपदं किमित्यत्राह देवा इति न चक्षुषा गृह्यते नापि वा चा नामि देवैः
मनसा तु विशुद्धेन मह्हैव मंतव्यं न विजानंति देवा इत्यादि श्रुत्युपयोगानुसारेणैव शब्द इंद्रियवाचीत्यर्थः क्वचिदिंद्रियाणां भौतिकत्वमुच्यते इत्यत्राह यच्चेति वै
कारिकाद्युत्पत्ति वाचि वचनाविरोधाय मानप्रतीतार्थपरित्यागेन तदाप्यायनमेवार्थ इति मंतव्यमित्यर्थः आपातप्रतीतार्थपरत्वाभ्युपगमेन दूषयति भौति
कत्वेपीति पूर्वं भूतानामेवेंद्रियत्वाभ्युपगमेन परिहार उक्तः अत्र भूतपरिणामत्वेनोच्यत इति भिदा भूतपरिणामत्वाविशेषादनेंद्रियत्वमपि स्यात् घटवदि
ति शंकापरिहारार्थं भूतविकारत्वादेवेत्युक्तं आकाशादिभूतपरिणामविशेषा आकाशादिभूतविकारत्वादेव शरीरवद्व्यवस्थितानेव पूर्वपाणामिंद्रियाणि
भवंत्यन्य यः न हि शरीरस्य भूतपरिणामविशेषत्वादशरीरत्वं एवं भूतपरिणामत्वेनेंद्रियाणामपि व्यवस्थितानि भवंतीति जीवस्य ब्रह्मस्वपरिणामत्वाभावाद्व
स्याप्यनुपपन्ने त्यर्थः ब्रह्मपरिणामेपि जीवस्याजत्वनित्यत्वश्रुतिबाधः अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगश्च ब्रह्मणो निर्विकारत्वश्रुतिबाधश्चेत्य
भिप्रायः निरवयवत्वे निर्विकारत्वे बाधे वाधत्वे हेतुः अदृष्टानां नानात्वानुपपत्तिरूपाणां मानामुपदेशमात्रकृतज्ञानामित्यर्थः एवं जीवब्रह्मैक्याभ्युपगमेति
दोषत्वश्रुतिबाध उक्तः अचिद्रूपेण परिणामाभ्युपगमे दूषणमाह स्वरूपेति अविकारत्वश्रुतिनिर्मलत्वश्रुतिनिर्वेद्यत्वश्रुत्यादीत्यर्थः न स्वरूपेण परि वी
णामः अपितु शक्तिरेव परिणमते इत्यात्मशक्तिमित्यादिवचनादिति शंकते ब्रह्मण इति दूषयति केयमिति ब्रह्मणोऽन्याकापीति ब्रह्मस्वरूपमेवेत्यर्थः
विकल्पशिरस्त्वेनाभ्यंतं भेदो न शंकेत तदनभ्युपगमात् शिरोद्वयेपि दूषणमाह उभयेति   श्रीमते रामानुजाय नमः एवं भास्करमतं प्रतिक्षिप्तं अ
थ यादवप्रकाशमतं निरस्यति द्वितीयेपीत्यादिना भास्करयादवप्रकाशाभ्यां स्वाभिमतार्थसाधकप्रमाणविध्यर्थं धर्मोत्थापितं चाभ्यामपि ब्रह्म
चप्रपंचस्य पारमार्थ्यमभिप्रेतं तत्र मुक्तावभेदश्रुतेर्भेदस्योपाधिकत्वमभेदस्य स्वाभाविकत्वं च जीवब्रह्मणोरभ्युपगतं अचिद्ब्रह्मणोस्तु भेदस्य वृद्धा
भीकत्वश्रुतेर्निर्मलत्वादिश्रुतेरुपाध्यंतराभ्युपगमेनानवस्थानाच्च भेदाभेदौ स्वाभाविकावभ्युपगतौ भास्करमते यादवप्रकाशमते तु मुक्तावपि भेदनि
देशश्रुतेर्जीवब्रह्मणोरपि भेदाभेदौ स्वाभाविकावभिमताविति भिदा तत्र भास्करमतप्रतिक्षेपानंतरं यादवप्रकाशमतं निरस्यते तृतीयपक्षितस्य च
नानावात् ब्रह्मणो जीवभावात् एकजीवभेदस्य स्वतो हि दृष्टांतः ईश्वरभेदस्य सावतारादृष्टांतः न हि सोभरिशारीरभेदाज्जीवभेदः नच नृसिंहव
मनादौ नामनीश्वरत्वं यथात्वमनेन भेदश्रुतिमुख्यार्थपरित्यागो न स्वाभाविकभेदाभ्युपगमात् ब्रह्मणि जीवगतदोषाय स्पर्शः तस्माद्ब्रह्मणि
रपि स्वाभाविकभेदोऽभ्युपगतः न तावियुकाऔपाधिकोवेत्यस्य सत्यत्वेन कश्चिद्दोषः अभेदश्रुतेरपि मुख्यार्थस्वीकारे योदोषस्त्वयापादितस्तत्
चित्तुल्यः अभेदश्रुतिमुख्यार्थस्य तत्त्वस्य द्वेषिपि स्वीकृतत्वात् तस्मादस्मान्प्रत्ययं दोष उपपादयितुं न युज्यते किं च चिदचिदीश्वरा ब्रह्मांशभूतः
ब्रह्मांशभूतयोर्जीवेश्वरयोरपि गुणदोषसंकर इति शंकाया
ब्रह्मानुतद्दंशिनस्ताद्वयोरप्यंदंशभूत ... निरस्यति जगत्कारणत्वाद्धि ब्रह्मणो लक्षणं कारणवाक्यानि च सदेव सोम्येदमग्र आ
माह एतदुक्तं भवतीति ईश्वरस्वरूपेणैवास्य नेनेश्वरस्य ब्रह्मत्वं शवते निरस्यति
सीत् ब्रह्म वा इदमेक एवाग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् एको ह वै नारायण आसीत् विसृष्टा दा

दिषु ह्रीत्वबहुत्वपुंस्त्वादिवच्छब्दस्वभावायत्तमिति नार्थस्वरूपदोषः हीनादिव्यवहारे हीहान्यायादिरूपव्यवहारे च प्रतियोगिनिरपेक्षत्वादित्ययमर्थः ततः सकृत्वा
दमिप्रेतः स्वपरनिर्वाहकत्वाभ्युपगमेनानवस्था च परिहृता जात्यादेरेव भेदवादस्यान्याश्रयस्य परिहृत इत्यर्थः एवं जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्योति दोषवत् श्रुति-
बाधउक्तः अद्वितीयैकप्रयुक्तदोषविधिमात्ररमत इत्याद्याध्यापतेनेत्याह स्वरूपेति दोषस्याविकारत्वनिरवद्यश्रुतिबाधः पूर्वमुक्तः एवमत्रस्यादित्यर्थः
एवं द्वितीयश्लोकार्थो विवृतः अत्र प्रथमश्लोकार्थं पूर्वमीमांसाहितं महाविस्तरेणैव च्छुमारभनेतत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यस्य भेदश्रुतिघटकश्रु
त्यविरोधेनार्थवत्त्वं तदुपयोगिनीं घटकश्रुतिं सदाहरति यः पृथिव्यामिति काण्वशाखावाक्यं यत्रात्मनीति माध्यन्दिनशाखावाक्यं अनेन वाक्यद्व
येनाचिज्जीवान्तर्यामित्वं सिद्धं उभयोरपि हि भेदेने तमधीयत इति सूत्रानुसारात् उभयत्राप्युपादानं तत्र कारणवश्याप्यापाद्यस्यान्तर्यामित्वं
वक्तुं देवतान्तिरोषं ज्ञापयितुं च सत्वालोपनिषद्वाक्यं चाह यः पृथिवीमिति योन्तरमित्यारभ्योदाहृत्तं व्यमपि यः पृथिवीमित्याद्युपादानं प्रकरणज्ञा
पनार्थं सूत्रं तर्यामृत इत्यन्तामृतशब्दस्येव सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मशब्दस्य चार्थत्वे तद्दोषासंस्पृष्टत्वमिति तदुक्तेः प्रदर्शनं तद्दर्शयि
तुं च सप्त उपरोगविमुखद्वत्तं नतु भेदश्रुतित्वात् भेदश्रुतयो ह्युत्तरत्र व्यपदेने अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति वाक्यं सर्वात्मत्वं तद्धेतुनिवृत्तत्वमिति तन्न स्वरूपैक्या
दिति सामार्थः तत्तदृद्वाच्यत्वं तत्तदनुप्रवेशकृतं न तु स्वरूपैक्यकृतमिति संग्रहार्थं वा व्यमाह तत्सृष्ट्वेति तत्तदनुप्रवेशोपितदत्तदोषासृष्टत्वमाह स
त्यं चानृतं च सत्यमभवदिवा कंचिदचिदनुप्रवेशेन तत्तच्छब्दवाच्यमपि ब्रह्म सत्यमभवत् अप्रच्युतस्वभावमभवदित्यर्थः नामरूपव्याकरणश्रुते
रपि घटकत्वात्ताद्वाह अनेनेति जीवेनेति निर्देशस्यानुप्रवेशकृतत्वं पूर्वोदाहृतवाक्यैः सर्वभेदश्रुतिमाह पृथगात्मानमिति तन्नजुष्टः तल्लक्षणानुगृहीतं पृथ
क्त्वसानादमृतत्वमेतीत्यर्थः आत्मनां नित्यत्वं बहुत्वं च तद्दर्शयति नित्योनित्यानामिति प्रख्यानेतापि स्पष्टं व्यतीतेव सर्वधामत्वमितिवत्सर्वान्तरत्वेन तत्र दर्श
यं भूम्ना स्थिरत्वमावत्वं चत्वदीन मित्यर्थः सामानाधिकरण्यप्रयोगः कार्यकारणभावाद्युपपादकः अग्निः कोपः प्रसादत्वे सोमः
श्रीवत्सलक्षणोति प्रकरणस्थवाक्यानामयमेवार्थः यस्य प्रसादजोब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतप्र
ज्ञासर्गेकरान्तकारी क्रोधाच्च रुद्रस्तन्न देवताविशेषु प्रसाद क्रोधहेतुकत्वदर्शनात्कार्यकारणभावविवक्षामात्राधिकरण्यप्रयोगो
हृष्टः प्राहेत्येनोऽस्मृत्वमासीत्यादिषु पद्धर्मिभिरिति वाक्यकार्येण स्यात् पृथितेव सुधात्तु मित्यादिवाक्ये नसर्वेसोत्पत्तिपूर्वत
यो भगवद्भीत्या इत्युक्तो भवति अथैरिति दितिवत्स्थिति कार्यं वर्गस्यकारणं तत्कारणं नयोमिते यात निर्हसीरकं प्रवेशं वेत्यर्थः अहं सानेत
आत्मशरीरेण सर्वमपिशरीरमित्यभेदान्निर्देशः सर्वेस्य चात्मत्वात् तयोमिते परं ब्रह्म यमात्मेति जीवस्यापि स्वत्वाद्देवयोनीच हृदि गेह
तएवेत्यर्थः आत्मशरीरभावावगमेति तत्ता ... शरीरस्य चेतनत्वेनात्मत्वं ... यमर्थः
रणान्योयः स्यादितः शरीरत्वेनाप्ययमभेदपितयोरसकृत्विति भेदायात् किन्तत्तो समागमस्य धर्मभेदे

निरस्तो भवति तुल्यन्यायत्वात् यद्वा जातिशब्दो द्रव्यपरः व्यक्तिशब्दो वस्त्वपर इति योजनीयं न हीदृशेनुपपन्नं तस्माद्भेदाभेदयोः प्रतिपन्नत्वे तेनोक्तदोषप्रसंगः
इति शंकायां प्रतीतिर्न तथेत्याह जात्यादेरिति प्रथमपिंडग्रहणे अभेदेन ग्रहणं भेदाभेदसाधकत्वेन हि परैरुच्यते तत्प्रत्युक्तं प्रकारिणो स्वपदार्थान्तरत्व
मिति च वस्तुसंस्थानतयेति संस्थानशब्दो पृथक्सिद्धधर्मवाची वस्तुसंस्थानतया वस्तुनः प्रकारत्वात् पृथक्सिद्धधर्मत्वेन वस्तुतो विशेषणत्वादित्यर्थः इदमित्थमि
ति प्रकारप्रकारिभावेन प्रतीतेर्नात्राभेद इति भावः पृथक्सिद्धत्वमित्यनेन सहोपलंभनियमः प्रत्युक्तः सत्तैक्यप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यमप्य
पृथक्सिद्धधर्मवाचित्वादित्युक्तं भवति एकशब्दानुविद्धप्रत्ययो धर्मैक्यात् ननु धर्मधर्मिणोरभेदादिति स्फुटतरं संस्थानस्य चानेकवस्तुषु प्रकारतया
स्थितिश्चेत्यनेन प्रथमपिंडग्रहणेपि संस्थानस्य ग्रहणमस्तीत्युक्तं भवतीति अत एवाद्वितीयपिंडग्रहणेनुवृत्तिर्न हि बोद्धुं शक्यते तेनेति विलक्षणप्रत्ययग्रहणमे
देन गृहीतमेति चेत्तत्रापि प्रयुक्तमित्यादिशब्दाभिप्रायः अनुवृत्ता जातिर्न व्यावृत्तं संस्थानं भवतीति शंकायां संस्थानमेव जातिरित्युपपादयति सोयमिति प्रका
रैक्यात् तुल्यप्रकारत्वादित्यर्थः संस्थानातिरेकेण जातिर्नाम न काचिदुपलभ्यते अनुवृत्तव्यवहारेण कल्प्यते चेत्तत्राह अनुवृत्तव्यवहारस्यान्य
थासिद्धे अश्वगजमहिषगवादिष्विव जातिरियं इत्यनुवृत्तव्यवहारेपि न हि जातिषु जात्यंतरं कल्प्यते इयं व्यक्तिरियं व्यक्तिः व्यवहारेण व्यक्तिषु न हि
व्यक्तित्वजातिः कल्प्यते सहि व्यवहारः संभवस्यात् तस्मात्स्वस्मिन्यथासिद्धत्वात् संस्थानातिरिक्तासाधकत्वात् संस्थानमेव जातिरित्यर्थः सोयमिति
बुद्धिरनुवृत्तिविषयव्यवहारान्विता बुद्धिस्तु जातीयत्वबुद्धिः अयः पिंडवदेति बुद्धिरित्यर्थः दंडीति बुद्धिवदिति अयं दंडीति व्यवहारे दंडत्वं ना
म जातिर्न ह्यस्तीत्यर्थः गुणक्रियास्वप्यनुवृत्तव्यवहारेपि आकारणं प्रति वंदीत्वेन च ज्ञेयः प्रतियोगिबुद्धिर्नैरपेक्ष्येण जात्यादेः प्रतियोगिनापेक्ष
भेदो भवितुं नार्हतीति शंकायां जात्यादेरेव भेद इति साधयति अयमेव च जात्यादिरिति जातिर्भेद इति किं संज्ञाकरणं देवदत्तादिवदिति शंकायां तदि
वृत्तेति तद्योग एवेति अभेदबुद्धिविरोधी हि भेदः जात्यादिग्रहणे अभेदबुद्धिर्निवृत्ते जात्यादिरेव भेद इत्यर्थः जात्यादिविषयभेदव्यवहारहेतुत्वं तस्यैवेत्याह नव
स्याप्रसंग इत्यत्राह स्वेति स्वपरं निर्वाहको जात्यादिरित्यर्थः संवेदनवदिति संवेदनस्य स्वव्यवहारहेतुत्वं स्वपराभ्युपगतं तद्वदयमपि तथेति उक्तार्थे नैव
रोक्ताभेदस्य प्रमाणानुपपत्तिः प्रमेयानुपपत्तिश्च परिहृते तेत्याह अत एवेति अविशेषेण प्रमेयानुपपत्तिर्निरस्ता अत एवेत्यभिप्रेतमर्थं विवृणोति जात्यादीति प्र

त्यक्षज्ञानमेकरूपमेव वस्त्विति तस्मिन्नेव ग्रहणे जात्यादिविशिष्टमेव वस्तु गृह्णातीत्यनेन प्रमाणानुपपत्तिर्निरस्ता तद्रूपत्वे सविकल्पेन हि प्रमेयानुपपत्तिः त
द्वस्तुभूतव्यवहारवृत्तभेदव्यवहारप्रसंगो अजात्यादिव्यवहारादेव प्रत्युक्तः भिन्न इतीति शाह व्यवहारविशेषस्य प्रतियोगिग्रहणं तु दारांबुजलमादस्या

वाद्यारंवंनोपपद्यते अतो विशिष्टत्वमभ्युपेयं अन्यथा प्रकृतिद्रव्ययोरजत्वनित्यत्वश्रुतिविरोधः अकृतागमकृतविप्रणाशप्रसंगश्च तस्माद्
द्रव्यादिकं सद्वारकमिति यथोक्तमेवास्थि इत्यभिप्रायः नहि कार्यकारणयोरेकत्वं वह्यादित्यत्राहतत्वेवेति संस्थानतयाऽपृथक्सिद्ध
धर्मतया विशिष्टत्वकमेवावस्थाद्वयान्वितमिति कार्यकारणयोरेकत्वं सिद्धमित्यर्थः जातिगुणयोरेव द्रव्याप्रथक्सिद्धिरिति तयोरन्यतर
वाचितमेव मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकं द्रव्यस्य तु दंडकुंडलादेरपृथक्सिद्ध्यभावात्तद्वाचिशब्दस्य म
त्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यभिप्रायेणाचोदयति ननु चेति संस्थानरूपेण प्रकारतयाऽपृथक्सिद्धत्व
ह्येव गुणरूपेणाप्रकारतयाऽपृथक्सिद्धत्वमिति यदि मनुषे नंगमिवाचिशब्दानां प्रदर्शितार्थ एवं शब्दश्चापृथक्सिद्धविशेषणत्वेन
तत्तच्छब्दाभिधेयत्वं जातिगुणयोरेव दृष्टं चंदः पटः शुक्लः इत्यादिषु नइत्यसे नि अपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तार्थ
त्वं द्रव्यस्य न दृष्टमित्यर्थः ततः किमित्यत्राह सतेत्रेति पृथक्सिद्ध्यर्हस्यचिदचिद्वस्तुनः सर्वस्य तच्छब्दाभिधेयतया सर्वप्रकारत्वमयुक्तमित्यर्थः परि
हरति उच्यत इति किं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरं प्रति प्रकारत्वमयुक्तमित्युच्यते उत नियतप्रकारत्वमयुक्तमिति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं श्रिरः प्रतिवदति द्रव्यस्या
पीति द्रव्यान्तरप्रकारत्वं दृष्टमेवेति दंडकुंडलादेः प्रकारत्वे दृष्टेऽपि तस्य पृथक्सिद्ध्यर्हत्वं प्रमाणान्तरसिद्धं अचत्तु चिदचितोर्नु ल्प्रकारत्वं दृष्टमपृथक्सि
द्धमित्यभिप्रायः एवमभिप्रायमजानानः दंडकुंडलादिद्रव्यानामिव सामानाधिकरण्य
ध्यर्हत्वे तु न प्रमाणमिति प्रकारत्वे स्थितमेवेति नियतप्रकारत्वं सिद्धमित्यन्तरं प्रति प्रकारत्वे सत्यपि नियतप्रकारत्वायोगान्न मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसा
समत्वर्थीयप्रत्ययसापेक्षसामानाधिकरण्यं चोदयति ननु चेति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरं प्रति नियतप्रकारत्वं प्रभाप्रभावत्सु दृष्टमिति द्विविधा यद्द्रव्यस्य द्रव्यान्तरवि
सामाधिकरण्यमित्यर्थः परिहरति अत्रोच्यत इत्यादिना द्रव्यस्य द्रव्यान्तरं प्रति गौरश्व इति द्रव्यत्वहेतुतयाभूतसंघातरूपाणामित्युक्तं देवमनुष्यादिशब्दस
शेषणत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोगं दर्शयति गौरश्व इति ... अन्वयव्यतिरेकेणत्युक्तं नहि पिंडस्याचेतनस्य पुण्यपापत्वपूर्वं गौरश्वो मनुष्यो दे
पिंडमात्रपर्यन्तत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थं पुण्यविशेषेणाभावेन कर्मणायुक्तेति शंकनीयशब्दपरत्वे नार्थपरत्वेन च प्रयुक्तत्वात् गौरश्वो मनुष्यो देवइति शब्दवाच्यानां
सुक्ता पुनर्देवादिशरीराणामित्युक्तं तत्र न पुनरुक्तिः शंकनीयशब्दपरं चेतनप्रकारतया चेतनस्य नियतप्रकारतया देवोजात इत्यादि शब्दः प्रतिपादनवि
देवत्वमनुष्यत्वादिसंस्थानविशिष्टानां शरीराणां इत्यर्थः चेतनप्रकारतया द्रव्याणां देवत्वमनुष्यत्वादिविशिष्टानां शरीराणां चेतनप्रकारत
शेषणभूतः गौरश्वो मनुष्यो देव इति शब्दवाच्यानां भूतसंघातरूपतया ... सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनं दृष्टमित्यन्वयः शरीराणां सामानाधिकर
याल्लोकवेदयोर्देवदत्तो मनुष्यो जातः ... रण्यमुक्तं भवति तर्हि सामानाधिक
रण्येन प्रतिपादनमिति न नतद्वा...

सत्यपिकाश्रुतं सर्वी प्रश्नुतं सत्यमस्त्वं श्रूयते तस्य धर्मस्य देशविशेषस्य युक्तो परसंस्कारत्वम् शरीरशरीरित्वात् एव वादित्यर्थः धर्म मे देतेनिल
व एवमुक्तहेतुभिः सर्वेशरीरं तु स्वरूपादिशब्दे नव्याधि करणवाक्यविशेषाः शरीरतत्वं शादि प्राह वं तत्वे नित्यात् सर्वशरीरी स्यात् सर्वे चेतनाचेत
नप्रकारं ब्रह्मैव सर्वशब्दानां मुख्यमभिधेयमित्यर्थः कथं मुख्यवृत्तत्वमित्यत्राह सामानाधिकरण्य मिति ततः किमित्यत्राह तदे वेति केचित्तु पदमु
ख्यत्वे त्राह तथा हीति कारणत्वं शक्तिभेदो व्याख्यातः साधकत्वा कार्यमा हरिवद्भिः विलक्षणमिति चेतितत्वेन सामानाधिकरण्यवृत्तिमिति पदे
नेत्यर्थः एवं शब्दस्य जीवात्मपर्यन्तत्वं लक्षणयादित्यत्राह तत्र शरीरतदात्मतया वास्थितमिति शरीरतया तादात्म्यमसु नेतः किं तत्र यौगिकपर्यन्त
त्वं सत्यात्राह तत्प्रकारमिति पदान्तरे स्वमुख्यमाह इतरे स्थिति तुल्यः ज्ञानप्रवृत्तिमिति मिलाभावेन सामानाधिकरण्यलक्षणा ज्ञानादिविशिष्ट यत्र ते
श्च स्यात् द्वितीयपदे पि ब्रह्मण एवतच्छब्दावगतके ल्याणगुणविरुद्धत्वादिप्रसंगइति सर्वे सत्यास्त्वया चोक्त देवतत्वम् ह स जीव तत्प्रत्यये न वत्तु मो
नपरत्वे स्वामिमुख चेतनत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्त हानिरापतति स्वामिमुख चेतनो हीत्याह वाच्यः अभिमुखं चेष्टतेति जीव त्वविशिष्ट एवं नतु वस्तुमा
त्रस्य गतः सामानाधिकरण्यलक्षणा हानिः सदोषवं चेत्यर्थः तृतीयपि पदे सार्वज्ञादिगुणकेनात्तत्त्वं वाच्यं न स्याद्रूपतिरेकि ब्रह्म इति युक्तं
शभूतजीवेश्वरवाधियरपोर्थः शरावइति तत्सामानाधिकरण्यमयुक्तं तच्छन्नः सत्यात्परइति चेत् सार्वज्ञादिगुणेन सामानाधिकरण्यलक्ष
णाहानिः सत्यात्रत्वं प्रकृतमिति चेत् सत्प्रकृतं ननु सत्यात्र मात्र जगत्सत्यं तथैक त्वाद्युक्तं सार्वज्ञादिविरोधात् तद्रूपे स्वपर तेन हि बोध
परिहाराय त्वे पदस्य वस्तुमात्रपरत्वे स्वामिमुखचेतनत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्त प्रहाण स्वमानधिकरणलक्षणहानिः तदेव तत्वमस्यादित्यर्थः नु
तत्स्रष्टुः प्रागेकत्वावधारणाद्यतः प्रधानपुरुषादिति प्रधानपुरुषयोरप्युत्पत्ति मलदर्शनाच्चेतदानीं नशरीरशरीरि तिभावः सिद्धान्ती
कैकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यमित्यत्राह एतदुक्तमिति यद्विशेषणवेदांतवाक्यस्य तत्तद्वातुल्यतदभिप्रेतं वशरोत्रपुत्तो पर्यायनिमित्त कारण
निमित्ततो पयोगि सर्वज्ञत्वादि सापेक्षे एवमुपादानत्वमपि निःस्वरूपस्यानुपपन्नत्वात्सूक्ष्मचित्पुरुषविशिष्ट त्वस्यापेक्षितमिति कारण
विषय मेकत्वावधारणेनकारणत्वोपयुक्तविशेषणविरोधीति तदानीमपि चिदचिद्विशिष्टमेव ब्रह्मेत्यभिप्रायेण त्रपरिहारं उच्यते
ब्रह्मैवेत्यादिना एवमवस्थितमित्यत्रैवं शब्दार्थभूतप्रकारतयेति वर्वं स्वविदं वृत्त व्यक्तं विसृज्य यान्यक्तं ज्योतीषि विसृज्य त्वा विशिष्टस्य
प्रदर्शनार्थं एवं शब्दः व्यक्तं विसृज्येत्यादिनि दर्शितो एवं शब्दार्थभूतप्रकारतया नत्वं च प्रवृत्ति निमित्तभूतप्रकारतया सतीवस्थायां चिचेतना
चेतनप्रपंचमहद्भावइत्यर्थः स्थूल मवनत्वस्त एतद्वारेणु यदव्यने
रणं नामरूपविभागाई स्थूल दशाप न्नाच इत्यानिदप्रशामितः तत्मिदविशिष्टस्य तत्तन्नामरूपप्रहाणरूपमेकत्व
तथासत्यविकरसमुत्पत्तिवाधः

रणत्वाद्विशाद्यसामानाधिकरण्यं शरीरस्य चेतनसामानाधिकरण्यं नाम चैतन्यसमानाश्रयत्वं शरीरं चैतन्यचेतनविशेषणं तत्रौपाधिकत्वं सामीविकत्वं
चेति विशेषः यद्वा शरीराणां सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमिति शरीराणां सामानाधिकरण्यप्रवृत्तस्य हेतुः प्रतिपादनमिति यावत् न त्वद्वय
त्वे सति विशेषणत्वमेव मत्वर्थी यद्वात्यन्तनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकं तस्मादन्यत्र सामानाधिकरण्यं लाक्षणिकमित्यत्राह अयम
र्थ इति मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकं जातित्वं वा गुणत्वं अन्यत्र सामानाधिकरण्यं न मुख्यमिति नास्युपगतं प्रयोगाविशेषस्य य
ननुपाधिप्रयोजककल्पने न क्वचिदमुख्यत्वाश्रयणायोगादिति चेत् तर्हि द्रव्यविशेषवाचितनामपि तथा प्रयोगे विशिष्टे तत्राव्याप्तप्रयोजककल्पनेन नामुख्य
कि त्वाश्रयणमयुक्तमित्यर्थः तर्हि सर्वप्रयोगानुगतं प्रयोजकं किमित्यत आह कंचनेति तदपृथक्सिद्धैतत्प्रकारत्वे यदि तत्प्रकारत्वेन तदपृथक्सिद्धेः द्रव्यवाचिपदानां
मपि प्रकाशिपर्यन्तत्वे दंडकुंडलादेरपि तथा प्रसज्जेदिति शंकायां तद्धेतुमाह यस्य पुनरिति एवं जीवं प्रति शरीरस्य नियतप्रकारत्वेन तद्वाचिपदानांत
त्पर्यन्तत्वं विवक्षितं ततः किं जगद्वाचिशब्दानामीश्वरपर्यन्तत्वे प्रमाणे सति हि तदनुग्राहकत्वा
यपेक्षा अतस्तत्र किं प्रमाणं व्युत्पत्तिभंगाप्रसंगभवेत् चेत् यदादेः स्वनिष्टत्वविषयप्रत्यक्षविरोधश्चेत्यादिशंकायामाह तदेतदिति एवं सामान्योपसंहारग
तं तत्त्वमसीतिसामानाधिकरण्यं न द्वैक्यापरं अपि त्वात्मशरीरभावपरमित्युक्तं एवमुपक्रमगतमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्यमपि वि
शिष्टैक्यपरमित्यभिप्रायेणाह अतः तत्त्वमसीति वाक्यस्य विशिष्टैक्यपरत्वोपपादनादित्यर्थः ब्रह्मणस्तेजोबन्नमात्रकारणत्वे कृत्स्नकारणत्वमनु
पपन्नमिति तत्परिहाराय सद्विद्यायां तेजोबन्नसृष्टिकथनमन्येषामपि प्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतिपुरुषेति देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिसर्व
प्रकारसंस्थानसंस्थितमिति अत्रादिशब्देन देवतिर्यङ्मनुष्यादिधर्मान्तराणि जातिभेदो विवक्षितः देवतिर्यङ्मनुष्यादिशब्दः भावप्रधानः देवत्वमनुष्यत्वादिसर्व
प्रकारा यस्य तत् देवत्वमनुष्यत्वस्थावरत्वादियः सर्वप्रकारः स एव संस्थानं अपृथग्भूतधर्मः तेन संस्थितविशिष्टमित्यर्थः विष्टमेवकारणं तदेव कार्यमिति
कार्यकारणयोरनन्यत्वात् ज्ञानेन तज्ज्ञानमित्यर्थः उपपन्नतरं मुरमतयोपपन्नमित्यर्थः एवमुपक्रमोपसंहारवाक्ययोर्विशिष्टैक्यपरत्वमुक्तं
अथ मध्यमम् आमन्तं सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति वाक्यमप्यात्मशरीरभावेन तादात्म्यपरमित्याह तदेवमि
ति कार्यकारणभावपरत्वेन सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठा इत्यस्यार्थो विवक्षितः आदिशब्देन सदायतनत्वं विवक्षितं तच्च धार्यधारकभावः परब्रह्मप्रकारत
यानदात्मकत्वमुक्तमिति तनुत्वेनैक्यं तादात्म्यमित्य ।

२३

वैष्णव ग्रंथो: यम्

विशिष्टाद्वैतमतम्

२५

२३